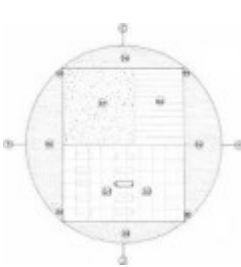
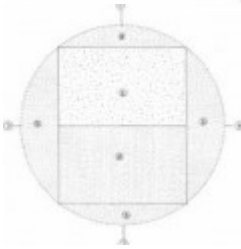

Pravoslavna crkvena porta Sremskokarlovačka

Napisao prof. dr Velimir Ćerimović

sreda, 14. jul 2010. 10:59

PRAVOSLAVNA CRKVENA PORTA SREMSKOKARLOVAČKA¹

I deo²

Prof. dr Velimir Lj. Ćerimović³

REZIME

Danas se malo zna da je nastajanje, stepenovanje i razvoj oblika pravoslavne crkvene porte, u institucionalnom i graditeljskom smislu, vezano za drevnu instituciju Hrišćanstva, odnosno za njenu (hi)jerarhijsko-eparhijsku strukturu, njeno dogmatsko učenje i obredno-religiozne potrebe pravoslavno profilisanog crkveno-duhovnog bića.

Međutim, u duhovnom i prostornom smislu, njeno nastajanje i razvoj oblika, vezano je za ontološko-duhovni fenomen. Upravo na temelju Bogojavnog fenomena kao prethodnice, pravoslavnim obredno-religioznim činom, po principu Bogojavnog (dovoljnog) razloga i razlikovanja svetog od svetovnog (profanog) prostora, artikuliše se hijerofanično i teofanično kultno mesto. Odnosno, prepoznaje se neki stariji hrišćanski znak ili toponim, kao bitna tačka oslonca u izdvajanju, nastajanju, dimenzioniranju, volumenizaciji i strukturalizaciji svetog prostora na Bogojavnom mestu ili hijerofaničnom i teofaničnom genius loci.

Kroz hrišćansku istoriju, tradiciju i starodrevnu kulturu, na tako krstonosno označenom, zatim svetošću obdarenom, definisanom i ograđenom svetom mestu, u duhu sa (hi)jerarhijsko-eparhijskim statusom i dostojanstvom narečene pravoslavne crkveno-duhovne institucije, oplemenjuju se sveti volumeni sa imanentnim i primerenim prostorno-graditeljskim jedinicama i ostvarenjima prepoznatljive pravoslavne ikonografije i morfologije. One nedvosmisleno artikulišu i afirmišu institucionalno stepenovanu crkveno-graditeljsku strukturu i tipološke oblike na određenom crkveno-administrativnom, odnosno pomesnom ili nekom mitropolijском, eparhijskom i drugom području.

Uočavanje izdvajanje i određivanje tipološke strukture i prostorno-graditeljskih oblika crkvene porte na delu istorijskog područja Mitropolije karlovačke, vezano je za stavropigijalnu ili prvoprestolničku Arhiepiskopiju Mitropolije, odnosno Patrijaršije karlovačke od kraja 17. do početka 20. veka.

Na taj način, njeno nastajanje i trajanje, usloveli su značajni istorijski događaji, kao što je Velika seoba Srba 1690. g. i raspad Austrougarske monarhije 1918. g.

Ključne reči: Mitropolija i Arhiepiskopija karlovačka, pravoslavna crkvena porta, (hi)jerarhijsko-eparhijski sistem, sveto mesto i volumen.

To je nasušna potreba pravoslavno profilisanog duhovnog bića, jer se radi o svetom mestu na kojem se posebno doživljava i slavi Bog. Isto tako, ortodoksno profilisana duhovnost na svetom mestu i hramovno artikulisanom svetom volumenu, ima iskonsku potrebu i tradicionalno nastoji da oplemeni imanentnu i primerenu Bogojavnu celinu, jer na tom uzvišenom mestu obitava i Dom Gospodnji.

Pored ovako profilisanih i iskonski artikulisanih crkveno-duhovnih potreba hrišćansko-pravoslavne zajednice na svetom volumenu crkvene porte, postoje crkveno-duhovne i ortopraksične potrebe bogoslužbenih lica koje su vezane za subordinaciju, organizaciju i vršenje crkveno-institucionalne vlasti na tom svetom mestu. U skladu sa (hi)jerarhijsko-eparhijskim pravilima, određuju se nazivi i kategorije narečenih institucionalnih i posledično pripadajućih prostorno-graditeljskih i tipoloških oblika. Oni su kauzalno i neposredno vezani i uslovljeni, pa se i određuju prema stepenu i dostojanstvu crkveno-duhovne institucije, koja na takvoj svetoj lokaciji, mora imati svoje sedište i uslove za nesmetani rad i delovanje, odnosno održivi opstanak, trajanje i razvoj.

II. Crkvena porta i Hrišćanstvo

1. Od institucije do porte

Istraživanjem i proučavanjem pravoslavne crkvene porte u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke, utvrđeno je da crkveno-institucionalne jedinice predstavljaju sastavne delove (hi)jerarhijsko-eparhijskog sistema stepenovanja i subordinacije, odnosno organizacije i vršenja crkveno-duhovne vlasti. U funkciji takvog crkveno-institucionalnog sistema, kroz instituciju Hrišćanstva do 1054. g. i kasnije instituciju Istočne ortodoksije do 1219. g., a od tada instituciju pomesne Srpske pravoslavne crkve i od 1690.–1920. g. i instituciju autonomne Karlovačke mitropolije i patrijaršije, bile su narečene i hijerarhijski su se stepenovale crkveno-institucionalne jedinice Arhiepiskopije sremske. Za rad i delovanje onovremenih crkveno-institucionalnih jedinica Arhiepiskopije i Mitropolije karlovačke, posledično su građene imanentne i primerene crkveno-graditeljske jedinice. To su u stvari konstitutivni elementi spoljašnjeg svetog volumena ili crkvene porte na odabranom, istraživanom i proučavanom području.

Još od iskona, njeno kauzalno nastajanje i razvoj, integritet i konstitutivnost, neodvojivi su od Hrišćanstva kao izvorne korenske institucije sa oznakom reda, ali i od Istočne ortodoksije sa oznakom tipa i pomesne Srpske pravoslavne crkve sa oznakom podtipa. To je važna činjenica, jer nekadašnje istorijsko područje Arhiepiskopije Mitropolije karlovačke, istorijski i danas neposredno pripada ovom drevnom, crkvenom, duhovnom, odnosno crkvenom (hi)jerarhijsko-eparhijskom sistemu dostojanstva i institucionalno-upravne organizacije eparhijskih crkveno-teritorijalnih jedinica u okvirima pomesnog crkveno-institucionalnog područja Srpske pravoslavne crkve.

Upravo kroz ovu činjenicu, prepoznatljiva je u užem smislu, njena neposredna uzročno-posledična istovetnost i povezanost sa crkveno-teritorijalnim jedinicama i (hi)jerarhijsko-eparhijskim stepenovanjem crkveno-duhovnih i graditeljskih jedinica unutar Srpske pravoslavne crkve. Isto tako, u širem smislu, primetna je i njena posredna povezanost i sličnost sa (hi)jerarhijsko-eparhijskim stepenovanjem i crkveno-teritorijalnom organizacijom, subordinacijom i vršenjem crkveno-duhovne vlasti unutar drugih sestrinskih pomesnih crkava u okvirima Istočnohrišćanske ortodoksije.

2. Odlučivanje o prostornom okviru za istraživanje

Glavni razlog za ovakav pristup istraživanju i proučavanju pravoslavne crkvene porte, jeste činjenica da hrišćanska porta nije dosada istraživana na opšte hrišćanskom nivou. Zatim nije istraživana na pojedinačnom konfesionalnom nivou, bilo Istočne ili Zapadne crkve.

Ipak, rad na tako složenim ili sveobuhvatnim projektima vezanim za velika hrišćanska prostranstva, bilo Istočne ili Zapadne crkve, deluje preambiciozno i teško da bi bio ostvarljiv. Zato je bilo objektivnije i prihvatljivije opredelenje za deduktivnu metodu. Iz tih razloga, ali i zbog lakše dostupnosti manjeg prostornog obuhvata u okviru višegodišnjih istraživanja na području istočnog i zapadanog Srema, usledio je selektivni odnos autora prema istraživački sagledanom području. Tako je došlo do sasvim racionalnog odabiranja kompaktne crkveno-teritorijalne, upravne i administrativne celine, zatim crkveno-duhovno i graditeljski prepoznatljivog i artikulisanog područja, kao što je bila, institucionalno organizovana, crkveno-teritorijalno određena (definisana) i istorijski značajna i poznata prvoprestolnička Arhiepiskopija sremska u okviru autonomne Mitropolije karlovačke, koja je delovala i trajala više od dva veka pod okriljem onovremene Habzburške monarhije.

Dalje u vezi s tim, važno je istraživačko upoznavanje istočnog, pa i zapadnog obreda i dogmi. Isto tako, bilo je sudbinski važno uočiti kauzalnu uslovljenost, ali i činjenicu, da duhovna i religijska načela i dogme, a pogotovo (hi)jerarhijsko-eparhijsko dostojanstvo i stepenovanje crkveno-duhovnih institucija, imaju ogroman uticaj na (hi)jerarhijsko-eparhijsko stepenovanje i stvaranje crkveno-graditeljskih oblika, odnosno stepenovanje i organizaciju imanentnih prostorno-graditeljskih jedinica i volumena crkvene porte na istraživanom području Arhiepiskopije sremske (karlovačke). Uočavajući i uvažavajući navedena polazišta, spoznaje, ali i raznolikost crkveno-institucionalnih i pripadajućih prostorno-graditeljskih oblika crkvenih porti, primereno je bilo da se istraživanje, proučavanje i donošenje relevantnih zaključaka o svetosti, prostorno-graditeljskoj organizaciji, volumenu, identitetu, kontekstu, razvoju i tipologiji oblika crkvene porte veže za artikulirano, ali i prostorno i vremenski definisano stavropigijalno područje Arhiepiskopije karlovačke (sremske).

Tome treba dodati da je za istraživača u ovoj oblasti izuzetno važno i sopstveno poznavanje pravoslavnog crkveno-duhovnog obreda, ali i činjenicu da li je pravoslavna crkvena porta, u prostorno-graditeljskom kontekstu dosada, već istraživana ili proučavana, na nekom lokalnom ili oblasnom, odnosno pomesnom području Srpske pravoslavne crkve, ili neke druge pomesne crkve u okviru Istočnohrišćanske ortodoksije.

Isto tako, procenjujući okvir za istraživanje i proučavanje, uočeno je da izučavanje samo jednog pomesnog područja u okviru Istočnohrišćanske ortodoksije, takođe deluje preambiciozno i teško ostvarljivo. I zato, na temelju sopstvenog iskustva, poznavanja i sistematizacije crkvenih oblasti, prihvatljivije je bilo odabrati manje, ali prostorno i organizaciono, kompaktno crkveno-institucionalno područje, koje je od početka 18. do početka 20. veka, predstavljalo sastavni deo autonomne Mitropolije karlovačke, i koje je u to vreme, imalo status stavropigijalne eparhije.

I na kraju, u ovom stavropigijalnom sklopu, bilo je sedište prestolnog arhijereja i crkveno-prestolne katedre Mitropolije karlovačke. Iz tih razloga, posvećujući posebnu pažnju crkveno-prestolnim oblicima Srpske pravoslavne crkve, u okviru autorove doktorske disertacije, bilo je opravdano, pridodati i u navedenom kontekstu, paralelno analizirati još dva poznata crkveno-prestolna (patrijarsijska) toponima Srpske pravoslavne crkve u Peći i Beogradu.

3. Literatura

Proučavanjem dostupne građe i literature, utvrđeno je da ne postoje naslovi i dokumenti o pravoslavnoj crkvenoj porti, iako su njeni prostorno-graditeljski elementi posledica crkveno-duhovnog, crkveno-institucionalnog i crkveno-graditeljskog kontinuiteta Istočnohrišćanske ortodoksije i njenog učenja. Zato se može zaključiti da su njena prostorno-graditeljska struktura i oblici nepoznanica u domeni pragmatičnog i teorijskog crkveno-graditeljskog iskustva i znanja.

Znači, ni u svetovnoj ni u teološkoj literaturi, nema podataka da je neko istraživao prostorno-graditeljsku strukturu, odnosno razvoj i tipologiju oblika pravoslavne crkvene porte, koji proističu, ili su posledica, (hi)jerarhijsko-eparhijske subordinacije, organizacije i vršenja crkveno-duhovne vlasti, odnosno dvomilenijumskog crkveno-duhovnog, crkveno-institucionalnog i crkveno-graditeljskog kontinuiteta Hrišćanstva, njegovog učenja i dogmi.

U slučaju da postoji interes za više znanja o pravoslavnoj crkvenoj porti, a posebno o literaturi koja nije baš izdašna, vrlo detaljna istraživanja i izučavanja, kao i detaljan osvrt na literaturu i izvore, prezentovani su u doktorskoj disertaciji autora.

4. Ciljevi

U vezi sa pravoslavnom crkvenom portom u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke, istraživački ciljevi bili su usmereni na proučavanje razvoja i tipologije oblika od početka 18. do početka 20. veka. Isto tako, uvažavajući uzročno-posledične veze i odnose između crkveno-institucionalnih funkcija i graditeljsko-duhovnog konteksta hramovne svetinje i njenih pratećih fizičkih ili strukturno-organizacionih jedinica, istraživački ciljevi bili su usmereni na iznalaženje i artikulisanje kauzalnih veza i odnosa, najpre u okviru hipotetičke teze, a onda i prepoznatljive i stvarno prisutne funkcionalno-posledične arhetipske strukture, koja je tokom istraživačkog postupka, dobila sve elemente ključnog obrasca poznatog kao „ontoduhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik“.

Na kraju, konačni cilj, bio je artikulisanje crkveno-institucionalnog stepenovanja, koje posledično utiče na stepenovanje prostorno-graditeljskih oblika i artikulisanje prostorno-graditeljskog koncepta i programa sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom, kao i crkveno-graditeljskih konstanti i tipske ili karakteristične duhovno-prostorne strukture pravoslavne crkvene porte.

5. Neke integralne odrednice u vezi sa crkvenom portom

Mirča Elijade ističe da je svetilište u prethrišćansko doba prethodnica svetom mestu u Hrišćanstvu. To je već tada izdvojeno i ograđeno mesto i prostorno i ambijentalno zatvorena celina.

Kasnije u Hrišćanstvu, pojavljuje se sveto kultno mesto, kojem prethodi hijerofanija i teofanija ili stariji krstonosno markirani, odnosno graditeljski ili drugi materijalno, pa i mistično, prepoznatljiv hrišćanski znak. To je tradicionalno važna arhetipska prethodnica i struktura, kako bi se nastavilo sa volumenizacijom svetog prostora i ograđivanjem krstonosno markiranog ili Bogojavno prepoznatljivog svetog mesta sa definisanjem crkveno-ambijentalno zatvorene celine.

Hrišćanski raskol 1054. g., uslovio je institucionalnu podelu na Istočnu – pravoslavnu i Zapadnu – katoličku crkvu. Karakteristike podele su evidentne. Istočna je verna korenima i tradiciji, jer sledi arhetip. Zapadna, uvodi dogmatske novine i posledično menja vertikalni i horizontalni plan, a volumen oko hrama, nije u funkciji obredno-religioznih potreba, kao kod pravoslavne.

Znači, pravoslavna crkvena porta ima kontinuitet, zatim predstavlja specifičnu, jedinstvenu i tradicionalnu vrednost. Ona je kroz crkveno-graditeljsku istoriju poznata kao spoljašnji sveti prostor i uzvišen, mističan, suptilan, metaforičan i asocijativan crkveno-ambijentalni volumen, jer tu obitava Dom Gospodnji.

Isto tako, istorijski i tradicionalno gledano, njeno stepenovanje i oblikovanje, posledično proizlazi iz (hi)jerarhijsko-eparhijskog stepenovanja crkveno-duhovnih institucija, koje je proizašlo iz šireg okvira Istočne ortodoksije, odnosno pomesne Srpske pravoslavne crkve i bilo je utemeljeno u istorijskoj i autonomnoj Mitropoliji karlovačkoj (1690.–1920. g.).

Osim toga, njenu prostorno-urbanu strukturu artikuliše arhetipski crkveno-graditeljski kocept i program sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom, ali i drugi konstantni odnosi u okviru karakteristične prostorno-graditeljske i kultno-prostorne strukture. Tu je još aplicirana i tipska trougaona svetost koju artikuliše duhovno-prostorna paradigma „ulaz u portu – ulaz u hram – ulaz u trpezariju“ i koja je definitivno prepoznatljiva i utelovljena u sistemu spoljnjeg svetog volumena kao imanentnoj strukturi, okviru i obliku pravoslavne crkvene porte.

Konačno, treba istaći da narečeni (hi)jerarhijsko-eparhijski status i dostojanstvo određuju crkveno-institucionalno stepenovanje, i da se ono posledično odražava na stepenovanje i razvoj prostorno-graditeljskih jedinica i oblika pravoslavne crkvene porte, odnosno da su kauzalne veze i odnosi u okviru realne hipotetičke i stvarno prisutne posledično-funkcionalne paradigme „onto-duhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik“, temelj njenog tipološkog razvrstavanja.

6. Tipološko razvrstavanje porte kroz instituciju Hrišćanstva

Hrišćanska religija razvijala se kroz crkveno-kulturnu istoriju i predstavlja temeljnu vrednost u razvoju crkveno-duhovne i crkveno-institucionalne, ali i prosvetiteljsko-kulturne i crkveno-graditeljske kulture. Zato Hrišćanstvo, neminovno predstavlja korenski oblik iz kojeg su se razvijale crkveno-duhovne institucije, koje su uspostavile njegovu prvu institucionalno-organizacionu formu i (hi)jerarhijsko-eparhijski sistem subordinacije, organizacije i vršenja crkveno-duhovne vlasti. Samo priznavanje Hrišćanstva kao državne religije početkom 4. veka (rimski car Konstantin – Milanski edikt 313. g.), jasno ukazuje da je nakon toga usledilo uzročno-posledično dejstvo takve institucionalizacije i uspostave (hi)jerarhijsko-eparhijskog sistema, koji se u okviru funkcionalno-posledične relacije „onto-duhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik“, najefikasnije odrazio na ustanovljenje neophodnih crkveno-duhovnih prostorno-graditeljskih oblika i pratećih sadržajno-funkcionalnih struktura pravoslavne crkvene porte za bogoslužbene potrebe.

Nakon raskola 1054. g., Hrišćanstvo se podelilo na Istočno i Zapadno. Tako se dotadašnja jedinstvena crkveno-duhovna institucija podelila na dve. I to na: 1. Istočno hrišćanstvo sa sedištem u Konstantinopolisu (Carigradu) i 2. Zapadno hrišćanstvo sa sedištem u Rimu. Svaka od ovih dveju crkveno-duhovnih institucija, usavršavala i razvijala se u skladu sa svojim dogmama. To se neposredno odrazilo na programsku shemu crkvenog rituala i na oblikovanje prostorno-graditeljskih volumena i oblika crkvene porte, koji su bili u funkciji izvođenja obredno-religioznih radnji.

Zapadno hrišćanstvo menja vertikalni plan, dok Istočno hrišćanstvo sledi arhetip. ..."Celokupno područje istočnog pravoslavlja preuzima usvojeni koncept hrama, varirajući ga i unoseći u njega nove elemente, zavisno od lokalne tradicije područja koje ga prihvata i istorijskog trenutka u kojem nastaje"... Isto se to događa i sa prostorno-graditeljskom organizacijom i uređenjem spoljašnjeg svetog prostora oko pravoslavnog hrama, koji se primordijalno gradi kao samostojeća (neugrađena) crkveno-graditeljska jedinica, zatim kao „svevideće oko“ koje je centralno postavljeno, koje sagledava i koje se sagledava sa svih strana. Njegove sve četiri fasade su uređene.

Zbog ovakvih istorijskih razloga i suštinskih razlika, nakon raskola 1054. g. u okviru Hrišćanstva sa dotadašnjim prvobitnim, odnosno korenskim prostorno-graditeljskim oblikom crkvene porte, prepoznatljive su dve vrste crkvenih porti. To je; 1. Istočnohrišćanska pravoslavna crkvena porta koja sledi arhetip, i 2. Zapadnohrišćanska katolička crkvena porta. U odnosu na korenski oblik, koji se zbog izvornog značaja prvobitnog oblika hrišćanske crkvene porte, može svrstati u tipološku kategoriju sa oznakom reda, svaka od ovih institucija sa pripadajućim oblikom crkvene porte nakon raskola 1054. g., svrstana je u sledeću nižu tipološku kategoriju sa oznakom tipa.

Za potrebe ovog rada iz već navedenih razloga u okviru naslova: Odlučivanje o prostornom okviru za istraživanje pravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke, vezaćemo se samo za pravoslavnu crkveno-duhovnu instituciju ili Istočnu crkvu sa pripadajućim oblikom pravoslavne crkvene porte – kao prepoznatljivu tipološku kategoriju sa oznakom tipa. Na taj način, Hrišćanstvo sa prvobitnom crkvenom portom sa oznakom reda i njenom arhetipskom duhovno-svetovnom strukturom, nedvojbeno i definitivno predstavlja korensku podlogu, odnosno primordijalni temelj iz kojeg je nakon hrišćanskog raskola, izdvojena Istočnohrišćanska pravoslavna institucija sa pripadajućim tipom crkvene porte.

Ona zasada nije dovoljno istražena kao prostorno-graditeljska celina, ali Istočnohrišćanska ortodoksija sledeći i poštujući usvojeni ikonografski tip pravoslavnog hrama, nakon raskola preuzima i sledi usvojeni arhetipski koncept crkvene porte, varirajući ga i unoseći u njega elemente, zavisno od lokalne tradicije svakog pomesnog (autokefalnog) područja koje ga prihvata i istorijskog trenutka u kojem porta nastaje. Na taj način, u okviru Istočne ortodoksije, za svako pomesno područje sa vrhovnom institucijom i dostojanstvom Patrijaršije, karakteristična je pomesna crkvena porta, na osnovu čega se može razlikovati Ruska, Jermenska, Grčka, Bugarska, Rumunska i ostale prema autentičnom nazivu pomesnih pravoslavnih crkava.

Ovakvo razlikovanje više pomesnih crkvenih institucija sa pripadajućim oblikom crkvene porte u okviru Istočne ortodoksije, ukazuje da nakon određivanja kategorije sa oznakom tipa, one se mogu svrstati samo u sledeću nižu tipološku kategoriju sa oznakom podtipa, jer su se razvile u okviru pravoslavne crkvene porte, koja je prethodno određena i označena kao tip. A to znači, što je više poznatih autokefalnih institucija sa pripadajućim oblikom crkvene porte, to je više podtipova pravoslavne crkvene porte u okviru Istočnohrišćanske ortodoksije. Tako, u duhu sa ovim navedenim principom, među već navedenim podtipovima pomesnih crkava Istočne ortodoksije, sada već sa sigurnošću, možemo razlikovati i pomesnu instituciju Srpsko pravoslavne crkve sa pripadajućim oblikom srpskopravoslavne crkvene porte kao podtipom.

Zasada, srpskopravoslavna crkvena porta još nije istražena kao podtip, ali obzirom na poznate istorijske okolnosti, kada su u Srednjem veku srpske zemlje kao kneževine, despotije ili neki drugi oblik državne tvorevine, osvajane od strane raznih osvajača, osvajane i deljene su i crkvene oblasti na zasebne delove, od kojih su neke bile sa autonomnim statusom u različitim vremenskim periodima.

Zbog poznatih istorijskih okolnosti, pod uticajem raznih kultura u vreme njihovog trajanja, ove crkveno-istorijske oblasti se danas međusobno i primetno razlikuju po svojim kulturno-istorijskim i crkveno-graditeljskim karakteristikama. I naravno, unutar njih samih, postoje opet njihovi lokalizmi koji bitno utiču na lokalne posebnosti, a na taj način i na njihovu zasebnu sistematizaciju, klasifikaciju i tipološku kategorizaciju. A to znači, da bilo koja autokefalna ili pomesna crkva Istočnohrišćanske ortodoksije u navedenom kontekstu, sledi i poštuje usvojeni ikonografski tip pravoslavnog hrama i usvojeni arhetipski koncept crkvene porte. Međutim, pomesne crkve ih variraju unošenjem autentičnih lokalnih elemenata, zavisno od autentične tradicije same pomesne crkve, pa i lokalne tradicije u konstituisanim crkvenim oblastima, koja, ili koje ih prihvataju, kao i istorijskog trenutka u kojem autentični i lokalni uticajni elementi nastaju.

Zato u okviru pomesne Srpske pravoslavne crkve sa pripadajućim oblikom crkvene porte, možemo razlikovati još nižu tipološku kategoriju sa oznakom vrste, jer se unutar nje razlikuje više crkvenih oblasti sa svojim specifičnim kulturno-istorijskim i prostorno-graditeljskim karakteristikama, na osnovu čega se i može

razlikovati više vrsta i oblika u crkveno-graditeljskom smislu. Njima su svojstvene lokalne karakteristike, a potom i crkveno-graditeljske razlike. U vezi s tim, svaka ovakva vrsta mora nositi kao oznaku, naziv određene poznate istorijske crkvene oblasti zbog lakšeg prepoznavanja. Tako se u okviru pomesne Srpsko-pravoslavne crkvene porte – kao tipološke kategorije sa oznakom vrste, može razlikovati Srpskopravoslavna crkvena porta sremskokarlovačka, zatim pećka, cetinjska, ohridska, dabrobosanska i dalmatinska.

Zasada, osim sremskokarlovačke u okviru autorove disertacione teme, nisu istražene ostale navedene pojedinačne vrste unutar pomesne Srpskopravoslavne crkvene porte, kao izdvojenog i određenog podtipa. Međutim, za potrebe naslovljenog rada, došlo je do logičnog opredelenja da se u odnosu na konsekventnost i detaljnost disertacione teme, u skraćenom obliku prezentuje razvoj i tipologija oblika Srpskopravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke – kao izdvojene i tipološki prepoznatljive vrste, koja je nastajala i razvijala se u okviru prvoprestolničke Arhiepiskopije Mitropolije karlovačke od kraja 17. do početka 20. veka.

Za razumevanje sistematizacije, klasifikacije i određivanja tipoloških oblika crkvene porte u odabranoj prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke, potrebno je ukazati na činjenicu da ona u stvari predstavlja prostorno-graditeljsku celinu, koja ima svoju istoriju, svoje mesto u urbanim, ruralnim, suburbanim, pa i naturalnim prostorno-pejzažnim strukturama, da ima svoju veličinu, oblik, volumen, svoj položaj u odnosu na koordinate i strane sveta u prostoru itd.

Na taj način, evidentno je da ona uz prethodno poznate činjenice o njenoj crkveno-narodnoj strukturi (postojanje hrišćansko-pravoslavne zajednice) i njenom ontološko-duhovnom temelju (otkrovenje hijerofaničnog i teofaničnog fenomena ili starijeg hrišćansko-pravoslavnog znaka koji određuje strukturu svetosti i utelovljuje sveto kultno mesto u lokalnom prostorno-pejzažnom ambijentu), ima svoje prethodno važne elemente i delove koji integrišu njenu osovinsku strukturu vertikale ili suštinsku tačku oslonca. U slučaju nastajanja svetog mesta, to su osnovni preduslovi koji prethode ustanovljenju institucije, uspostavljanju funkcije i nastajanju primerene sintetičke forme ili oblika pravoslavne crkvene porte.

Dakle, crkveno-narodni i ontološko-duhovni strukturalizam, nesumnjivo prethode institucionalnom, funkcionalnom i fizičkom strukturalizmu crkvene porte, koji neposredno kondicioniraju kauzalne veze i odnose na funkcionalno-posledičnoj relaciji „onto-duhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik“. Nesumnjivo je da se ovde radi o složenoj metodološkoj strukturi, čiji delovi određuju pravoslavnu crkvenu portu kao složenu, specifičnu i svetu instiucionalno-funkcionalnu, crkveno-ambijentalnu i prostorno-graditeljsku celinu. Odnosno, nedvosmisleno artikulišu njene dominantno svete i pripadajuće primerene svetovne funkcije i sadržaje sa integrisanim crkveno-duhovnim, svetovno-egzistencijalnim, stilsko-graditeljskim, prostorno-pejzažnim i ambijentalno-urbanim delovima i elementima.

Takođe, sasvim je primetno da je Srpskopravoslavna crkvena porta sremskokarlovačka, samo jedna označena vrsta između šest određenih i izdvojenih vrsta pomesne Srpskopravoslavne crkvene porte. Zatim, da je ona izdvojena iz Srpskopravoslavne crkvene porte kao podtipa, kao i da je navedeni podtip, izveden iz Istočnohrišćanske pravoslavne crkvene porte kao tipa, i da je navedeni tip izveden iz prvobitne Hrišćanske porte kao korenske kategorije sa oznakom reda.

Opredeljujući se za Srpskopravoslavnu crkvenu portu sremskokarlovačku kao vrstu u okvirima Arhiepiskopije karlovačke, uočeno je da istu čine tri tipološke grupe sa svojim tipološkim oblicima (vidi Tabelu I). Kako, svi određeni i izdvojeni prostorno-graditeljski i tipološki oblici sremskokarlovačke crkvene porte nisu istovremeno nastali, to znači da su oni kao i njihove institucionalno-tipske jedinice, postupno nastajali i razvijali se kroz srednjovekovnu panonsko-vojvođansku istoriju i da u vezi s tim, postoje oni koji su pre, i oni koji su kasnije nastali.

Iz tih razloga, određene i izdvojene su tri tipološke grupe, od kojih svaka ima po nekoliko tipoloških oblika. Prvu grupu u okvirima crkvene porte sremskokarlovačke – kao izdvojene tipološke kategorije sa oznakom vrste, čini Osnovna tipološka grupa sa tri tipološka i prostorno-graditeljska oblika. Drugu grupu čini Izvedena (složena) tipološka grupa sa pet tipoloških i prostorno-graditeljskih oblika. Treću grupu čini Netipična tipološka grupa sa četiri netipična tipološka oblika (vidi Tabelu I).

U duhu sa navedenim tipološkim oblicima Srpskopravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke, zavisno od lokalnih prostorno-pejzažnih karakteristika, odnosno „duha Bogojavnog mesta“ sa lokacionim faktorima vezanim za sveto kultno mesto, svaki tipološki oblik ima svoje lokalne modele u Arhiepiskopiji karlovačkoj (vidi Tabelu I). Oni su pogotovo u urbanim, ali i izvan-urbanim lokacijama (manastirske) najčešće četverougaoonog oblika, koji može biti pravilni ili nepravilni kvadrat, pravougaonik ili trapez.

Međutim, za netipične oblike, karakteristično je da su imali samo unutrašnji sveti prostor kapele. Kapele u skućenim institucionalnim okvirima sa ograničenim kretanjem, nemaju spoljašnji sveti prostor, jer je on u funkciji posebnih ustanova u kojima su bile smeštene, pa prema tome i zavisne ili podređene funkcijama tih državnih ustanova. U Arhiepiskopiji sremskoj, postojala je samo jedna poznatija pogranična karantinska (kontumacka) crkva Svetog arhangela Gavriila u Zemunu. Zatvorska je postojala u Vukovaru u okviru županijskog zatvora. Za sada nije poznato, na kojim lokacijama su u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji postojale bolničke i vojne kapele. Ipak, one su vrlo verovatno postojale u svakom županijskom sedištu u sklopu objekata, koji su bili u funkciji bolnice ili vojničke kasarne.

Iz navedenog konteksta, ovo su osnovna sistemska polazišta koja predstavljaju jedinstven i dosada gotovo neartikulisan i nepoznat sistemski pristup i ključ za sistematizaciju i razvrstavanje crkveno-institucionalnih jedinica i prostorno-graditeljskih oblika crkvene porte u Arhiepiskopiji sremskoj (verovatno i šire). Oni se nedvosmisleno temelje na kauzalnim vezama i odnosima u okviru prepoznatljive funkcionalno-posledične relacije „*onto-duhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik*“. Ovaj prepoznatljivi obrazac ili formula, u celosti je artikulisao značaj institucije Hrišćanstva i njen (hi)jerarhijsko-eparhijski sistem subordinacije, koji je doprineo stepenovanju institucionalnih i prostorno-graditeljskih oblika pravoslavne crkvene porte.

Osim toga, takav pristup artikuliše se u svrhu postizavanja pravilnog razvrstavanja, kategorizacije i zaključivanja o crkveno-istorijskom i prostorno-graditeljskom kontinuitetu, o tipološkom jedinstvu, korenskim relacijama i vezama u sistemu određivanja tipoloških i prostorno-graditeljskih oblika pravoslavne crkvene porte u Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke. Isto tako, ovakav pristup i sistemska polazišta u vezi sa razvojem i tipologijom oblika, reflektovaće se i na istraživanje crkvene porte u drugim istorijskim oblastima i aktuelnim eparhijama pomesne Srpske pravoslavne crkve, ali i šire u Istočnorishćanskoj ortodoksiji.

III. Analiza prostorno-graditeljske strukture crkvene porte

1. Prepoznatljivost, kontinuitet i značaj arhetipskog koncepta

U vezi sa prepoznavanjem arhetipske prostorno-graditeljske strukture, koja je ista i nepromenljiva za sve prostorno-graditeljske oblike Srpskopravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji sremskoj, potrebno je ukazati na elemente koji su od značaja za razvoj i tipologiju oblika u okviru ove izdvojene vrste crkvene porte.

Naime, usvojeni arhetipski prostorno-graditeljski koncept pravoslavne crkvene porte sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom, pojavljuje se kao prostorno-graditeljska matrica koja je karakteristična za sve prostorno-graditeljske oblike, kako u manastirskim portama srednjovekovne Srbije koje analizira i prezentuje Svetlana Mojsilović – Popović, tako i kod osam izdvojenih prostorno-graditeljskih i tipoloških oblika u okviru Srpskopravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji sremskoj.

Zbog činjenice da je ovaj arhetipski prostorno-graditeljski koncept usvojen u manastirskim strukturama srednjovekovne Srbije i da je on temelj prostorno-graditeljske strukturalizacije, organizacije i modelovanja prostorno-graditeljskih oblika crkvene porte u Arhiepiskopiji karlovačkoj, a primetno je to i u drugim eparhijama nekadašnje Mitropolije i Patrijaršije karlovačke, pa i drugim istorijskim i aktuelnim oblastima Srpske pravoslavne crkve, može se zaključiti da Srpskopravoslavna crkvena porta sremskokarlovačka – kao izdvojena tipološka kategorija sa oznakom vrste, i sa svojih osam izdvojenih institucionalnih i prostorno-graditeljskih oblika u Osnovnoj i Izvedenoj tipološkoj grupi, kao i četiri netipična oblika u Netipičnoj tipološkoj grupi, predstavlja prostorno-graditeljsku strukturu sa tipskim karakteristikama.

Osim toga, ova struktura arhetipskog koncepta ima svoje korene u Istočnorishćanskoj pravoslavnoj crkvenoj porti – kao izdvojenoj tipološkoj kategoriji sa oznakom tipa, koji se prepoznaju i u okviru pomesne Srpskopravoslavne crkvene porte – kao izdvojenoj nižoj tipološkoj kategoriji sa oznakom podtipa. Na taj način, jasno je da je arhetipski koncept temeljna odrednica, odnosno da je on prostorno-graditeljska konstanta za osnovne i izvedene tipološke i prostorno-graditeljske oblike Srpskopravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke.

Prostorno-graditeljski koncept pravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke, razvio se na nasleđenoj i usvojenoj arhetipskoj strukturi sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom. Postojanost ovog arhetipa, proizašla je iz delovanja i razvoja dogmatskog učenja, crkveno-institucionalnih funkcija i posledičnih crkveno-graditeljskih potreba u okvirima Istočnorishćanske ortodoksije. Tako se prostorno-graditeljski koncept sa

velikih istorijskih daljina, zatim srpsko-vizantijske i nemanjićko-hilandarske faze preko srednjovekovne Srbije, prenosio i integrisao u srednjovekovne manastirske strukture Fruške gore i šire u vojvođanskom Podunavlju, a potom i u prostorno-graditeljski koncept parohijskih i drugih crkvenih porti u Arhiepiskopiji i Mitropoliji karlovačkoj.

Međutim, za arhetipski prostorno-graditeljski koncept može se reći da nije nikakvo egzaktno svetovno pravilo, niti je teološka ili pravna kategorija, a još manje je kanonski ili crkveno-pravno usvojeno ili uzakonjeno pravilo (kanon). Pored toga, nasleđeni, razvijani i usvojeni uzor arhetipskog koncepta u oplemenjivanju spoljašnjeg svetog volumena oko hrama, ipak ima gotovo dvomilenijumski crkveno-graditeljski kontinuitet i istorijski negovanu i potvrđenu tradiciju, a ima i nepisanu i prepoznatljivu slojevitost i pravilnost. U tom sistemu dominira hijerarhijski poredak sadržajnih komponenti, koji bitno utiče na artikulaciju hramovne vertikale kao simbola centra. On se kroz dugu crkveno-graditeljsku istoriju, posledično odražava, crkveno-pragmatično artikuliše i tradicionalno primenljivo aplicira kroz celokupno crkveno-ambijentalno strukturisanje pravoslavne crkvene porte.

Nasleđeni i usvojeni arhetipski koncept temelji se na:

1. Duhovnoj
2. Svetovnoj i
3. Zaštitnoj osnovi.

Znači, ova trojna struktura arhetipskog koncepta, egzistira od davnina kroz crkveno-graditeljsku istoriju. Zato ona danas ima značaj tradicionalne i crkveno-graditeljski usvojene tekovine, ali i nasleđenog kulturnog i crkveno-istorijskog kontinuiteta, kao i primerenog pragmatično-funkcionalnog konteksta, koji artikulišu njeno tradicionalno i baštinjeno svojstvo, ali istorijski i pragmatično stečenu dimenziju arhetipske celine.

Na taj način, arhetipski koncept postao je tradicionalno i pragmatično usvojeni prostorno-graditeljski standard i matrica, ali i prethodnica programskih i modelskih struktura pravoslavne crkvene porte, koja se lako čita i spolja i iznutra. Pored toga, usvojeni uzor arhetipskog koncepta u strukturalizaciji i oplemenjivanju spoljašnjeg svetog volumena oko hrama, ipak ima nepisanu i prepoznatljivu slojevitost i pravilnost. U tom sistemu, dominira hijerarhijski poredak osnovnih komponenti (A, B, C), koji bitno i posledično utiče na artikulaciju hramovne vertikale kao simbola centra, crkveno-duhovne energije i crkvene porte.

Znači, u okviru svetih volumena crkvene porte, glavna pažnja posvećena je centralnom položaju hrama i njegovoj nepromenljivoj osovinskoj orijentaciji istok – zapad, jer je on suštinska tačka crkveno-duhovnog oslonca i njenog prostorno-graditeljskog plana. To je mistično "oko" koje sagledava svete volumene porte, koje na tom mestu spaja nebo i zemlju, ali i svetost, koja uzdiže i sagledava se iz njene bliže i dalje perspektive.

Zatim, u duhu arhetipskog koncepta, slede rezidencijalne strukture. Njima se simbolično izražava status i dostojanstvo crkveno-duhovne institucije. Ipak, njihova ključna uloga je u smeštaju i funkcionisanju crkvenonarodnih institucija. Ove prateće jedinice, u duhu arhetipskog koncepta, spadaju u sekundarne elemente prostorno-graditeljskog plana crkvene porte. To ipak, ne isključuje njihovu neophodnost i važnost u funkcionisanju crkveno-duhovne institucije.

Iako, arhetipski koncept nije nikakvo uzakonjeno pravilo, on predstavlja faktično stanje, specifično iskustvo, tradiciju i memoriju o njegovoj strukturi sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom, odnosno o jedinstvenom i ortopraksičnom prostorno-graditeljskom modelu, iskustvu, logici i umeću oblikovanja i dimenzioniranja crkvene porte. Dakle, njega su kroz vekove, iznedrile i negovale kreativno-stvaralačke generacije anonimnih neimara, kao nepisano iskustveno-tradicionalno pravilo prostorno-graditeljske organizacije, oplemenjivanja i uređenja crkvene porte. A, ono zbog ortodoksnih potreba i ortopraksične valjanosti, vekovima opstaje i traje sve do danas.

Nakon primordijalne faze ontološko-duhovne prethodnice, sledi posledična faza artikulisanja arhetipskog koncepta. Tu se mora istaći važnost i značaj dodatnog angažovanja i posebne odgovornosti graditelja, ktitora i drugih oblika logistike u vezi sa njihovim iskustvom, umećem, znanjima i zajedničkom obavezom i odgovornošću, koju imaju kod započinjanja crkveno-graditeljskih aktivnosti. A, to je, da iz obredno-religioznih razloga, obezbede imanentne i optimalne volumene spoljašnjeg svetog prostora oko pravoslavnog hrama, koji su primereni narečenoj instituciji sa pripadajućim crkveno-graditeljskim kompleksom.

2. Prepoznatljivost, kontinuitet i značaj arhetipskog programa

Iz dosadašnjeg uvida u arhetipsku prostorno-graditeljsku organizaciju pravoslavne crkvene porte, primetno je da ona kroz hrišćansko-pravoslavnu istoriju ima svoj prostorno-graditeljski program i logiku. Oni omogućavaju iščitavanje i prepoznavanje horizontalnog i vertikalnog plana crkvene porte, jer se njene programske celine temelje na sceničnom i funkcionalnom grupisanju svetih i svetovnih prostorno-graditeljskih jedinica i volumena.

Jasno je da svete strukture crkvene porte, imaju prioritet i da su temeljna tačka oslonca njenog postojanja i neugasivog trajanja. Njena temeljna programska osnova, proizašla je iz činjenice da je sveto i Bogojavno mesto sa svetim hramom, suština svetog ambijentalno-urbanog volumena. Kako je hramovna svetinja simbol i mesto okupljanja članova hrišćansko-pravoslavne zajednice, njen crkveno-duhovni smisao je u tesnoj vezi sa stalnim prisustvom bogoslužbenih lica u njenoj neposrednoj blizini. Kauzalna veza između svetih volumena kulturnog mesta i bogoslužbenih lica, predstavlja suštinski odnos kroz koji se razvija, neguje i čuva ideal crkveno-duhovne kinovije narečene crkveno-parohijske zajednice, odnosno parohijske ili neke druge hrišćansko-pravoslavne institucije, kao i njeno neugasivo trajanje, odnosno održivi opstanak i razvoj. Ipak, uslov koji prethodi svim uslovima, jeste postojanje i prisustvo članova hrišćansko-pravoslavne zajednice koja se neminovno organizuje u skladu sa (hi)jerarhijsko-eparhijskim statusom i pripadajućim crkveno-institucionalnim oblikom kinovijskog života.

Takav oblik integrisanja svetih i svetovnih struktura sa svakodnevnim prisustvom bogoslužbenih lica, koja su u funkciji crkveno-duhovne institucije sa pripadajućim prostorno-graditeljskim oblikom i volumenom crkvene porte, zaživeo je još među prvim hrišćanskim zajednicama i kao nepisano pravilo se prenosi sa kolena na koleno. Zato se ovde i može govoriti o uzročno-posledičnim odnosima, koji su iz obredno-religioznih i drugih ortodoksnih i ortopraksičnih razloga, postali deo crkveno-graditeljske kulture i tradicije i prostorno-graditeljskog kontinuiteta. Međutim, zavisno od lokalnih prilika i mogućnosti lokalne hrišćansko-pravoslavne zajednice, kroz različite društvene, istorijske i neimarske faze, postupno dolazi do strukturisanja i realizacije njenih programskih determinanti. Kako se usvojeni *arhetipski koncept* temelji na *duhovnoj, svetovnoj i zaštitnoj osnovi*, sledstveno tome i *arhetipski program*, temelji se takođe na ovom usvojenom trojnom principu. Samo u navedenom kontekstu, kod *arhetipskog programa* razlikujemo:

1. *Duhovnu programsku osnovu*
2. *Svetovnu programsku osnovu* i
3. *Zaštitnu programsku osnovu.*

Znači, ova trojna struktura arhetipskog programa, takođe egzistira od davnina kroz crkveno-graditeljsku istoriju. Zato i ona danas ima značaj tradicionalne i crkveno-graditeljski usvojene tekovine, ali i nasleđenog kulturnog i crkveno-istorijskog kontinuiteta, kao i primerenog pragmatično-funkcionalnog konteksta, koji artikulišu njeno tradicionalno i baštinjeno svojstvo, ali istorijski i pragmatično stečenu dimenziju arhetipske celine.

Svaka od tri programske osnove, ima svoje programske konstitutivne i kontekstualne elemente, što se vidi u priloženoj shemi u okviru ovog podnaslova.

U takvom, hijerarhijski uspostavljenom programskom sistemu, apsolutni prioritet u stepenovanju i određivanju primarne dispozicije pripada hramovnoj svetinji i drugim svetim jedinicama. Sekundarno mesto u neposrednoj blizini hrama, pripada crkveno-rezidencijalnim strukturama. Tercijarno mesto, pripada smeštajno-ekonomskim jedinicama, koje su u funkciji crkveno-institucionalnog protokola.

Sada je već poznato da (hi)jerarhijsko-eparhijsko stepenovanje crkveno-duhovnih institucija (njihovog statusa i dostojanstva), značajno i posledično utiče na primereno stepenovanje prostorno-graditeljskih jedinica, koje tvore sintetičku strukturu i artikulišu prepoznatljivi prostorno-graditeljski oblik i volumene pravoslavne crkvene porte. Na taj način, crkveno-graditeljska tvorevina i njeni crkveno-ambijentalni volumeni porte, postaju okvir za smeštaj, delovanje i rad narečene crkveno-duhovne institucije.

U vezi s tim, prema priloženoj Tabeli I, razlikuje se 8. poznatih institucionalnih jedinica i prostorno-graditeljskih oblika sa primerenim programskim i modelskim strukturama. One direktno zavise od stepena (hi)jerarhijsko-eparhijskog dostojanstva narečene crkveno-duhovne institucije, dok lokalni oblici i modelske strukture često su bile zavisne od parcelacije svetog Bogojavnog mesta ili lokacije u datim urbanim uslovima,

zatim veličine i snage crkveno-duhovne zajednice, lokalne crkveno-narodne tradicije i običaja, kao i lokalnog hijerofaničnog i teofaničnog genius loci („duha Bogojavnog mesta“).

Prepoznatljiva programska složenost, ogleda se u suptilnom artikulisanju suštinskog značaja crkveno-duhovne vertikale, i nijansiranom stepenovanju programske, odnosno prostorne hijerarhije i organizacije crkveno-graditeljskih jedinica u okvirima spoljašnjeg svetog volumena. Međutim, dispozicije prostorno-graditeljskih jedinica i njihovog međusobnog odnosa u okvirima ambijentalno-urbanog volumena pravoslavne crkvene porte, nikakvim svetovnim ili crkvenim aktom dosada nisu propisane ili uzakonjene, kako u okvirima pomesne Srpske pravoslavne crkve, tako i kod drugih pomesnih crkava u Istočnoj ortodoksiji. Čak i najpoznatije delo, kao što je Zakonopravilo Svetog Save, sadrži samo naslov „O građenju crkava“. Međutim, i Svetosavsko Zakonopravilo iz nepoznatih razloga, ostalo je bez tekstualnih uputa ili pravila o pravoslavnoj crkvenoj porti.

Ipak, nakon utelovljenja arhetipskog ontološko-duhovnog programa, kao značajne prethodnice u otkrovenju, markiranju, oduhovljenju i volumenizaciji svetog kultnog mesta, sledi artikulisanje crkveno-graditeljskog koncepta, a onda sledi artikulisanje programa sa imanentnim sadržajnim, konstitutivnim i kontekstualnim elementima za duhovnu, svetovnu i zaštitnu programsku osnovu u okvirima spoljašnjeg svetog volumena. Na taj način, sasvim je jasno, da prvo pravilo arhetipskog koncepta o artikulisanju centraliteta crkveno-duhovne vertikale, postaje temeljno pravilo prostorno-graditeljskog programa, po kojem se glavna pažnja posvećuje dispoziciji i istočno-zapadnoj orijentaciji hramovne svetinje. Tako, sveto kultno mesto sa hramovnom vertikalom, kao izražajnom graditeljskom tvorevinom, postaje suština ukupnog crkveno-ambijentalnog i svetog volumena i temeljna tačka oslonca njegovog postojanja i neugasivog trajanja u okvirima narečene svetosti crkvene porte i njene crkveno-graditeljske programske strukture.

Na tipsko dimenzioniranje programske strukture spoljašnjeg svetog volumena oko hrama, bitno utiče narečeni (hi)jerarhijsko-eparhijski stepen crkveno-duhovne institucije. Na taj način, hramovna vertikala i crkveno-institucionalno dostojanstvo, daju temeljni smisao crkveno-pravoslavnoj zajednici i njenom bogoslužbenom protokolu, čime se artikuliše ideal crkveno-narodne kinovije, odnosno održivi opstanak i razvoj parohijske, ili neke druge narečene crkveno-duhovne institucije i pripadajuće hrišćanske zajednice. Sada postaje evidentno, da je ovaj specifični oblik integrisanja svetih i svetovnih struktura sa svakodnevnim prisustvom bogoslužbenih lica u okvirima svetih volumena pravoslavne crkvene porte, zaživeo još među prvim hrišćanskim zajednicama. On se kao ortodoksno i ortopraksično, iskustveno i nepisano, ali nasleđeno i usvojeno pravilo crkveno-graditeljske kulture, tradicije i znanja, prenosio sa kolena na koleno u kontinuitetu.

Arhetipski program organizacije i oplemenjivanja spoljašnjeg svetog prostora oko pravoslavnog hrama sa pratećim rezidencijalno-protokolarnim jedinicama, u pravilu je artikulisala i crkveno-rezidencijalna i mistična struktura dvorske ili crkveno-narodne bašte. Ona je kao kompatibilna crkveno-ambijentalna struktura, u funkciji prostorno-pejzažnog povezivanja svetih i svetovnih struktura crkvene porte u jednu jedinstvenu prostorno-graditeljsku celinu. Međutim, neki njeni delovi su u funkciji stilizovanih i pragmatičnih barijera, koje efikasno dele smeštajno-funkcionalne / ekonomske delove, od duhovnog i rezidencijalnog dela porte. Osim toga, u asocijativnom smislu, dvorska ili neka druga crkvena bašta, jeste asocijativna paradigma i metafora Rajskog, Edenskog ili Getsimanskog vrta, koja na svojstven način artikuliše svetost oplemenjenog volumena crkvene porte u kojem obitava Dom Gospodnji. U transcendentnom smislu, ona je programski artikulisano i oplemenjeno prethramje, koje je u funkciji neposredne pripreme vernika za njegov postupni prelaz iz profanog u spoljašnji sveti, a onda i u unutrašnji oplemenjeni i sveti prostor hramovne vertikale.

U takvom kontekstu, evidentno je ortopraksično prisustvo stilizovane crkvene ograde, koja uz napred pomenute funkcije, artikuliše identitet svetosti spoljašnjeg svetog volumena i nije nikakva vizuelna ili fizička prepreka za širenje blagotvorne crkveno-duhovne energije i njenog svetog ozračja, čija se snaga i prisustvo širi i izvan providne ogradne konstante.

Isto tako, u kontekstu složene spoljašnje artikulacije hramovne svetinje, važnu ulogu ima pristupni plato. U okviru povoljne dispozicije i primerenog volumena pred glavnim ulazom u portu i hram, istaknuto mesto pripada slobodno-stojećem crkvenom krstu. Dispozicija krstolike vertikale sa postoljem, u pravilu je izvan ograde i često pred ulazom u crkvenu portu. Međutim, vrlo česta dispozicija samostojećeg crkvenog krsta, jeste unutar porte između ograde i hrama. Najčešće je to severo-zapadno i(li) jugo-zapadno od glavnog ulaza u hram. Ipak, ovakva krstolika vertikala, može se naći i na drugim dispozicijama, oko ili u blizini hrama.

Dispozicija krstolike vertikale izvan ograde crkvene porte na platou pred glavnim ulazom u hram, samo potvrđuje da se ozračje crkveno-duhovne energije, krstom prenosi, oseća i širi i izvan linije ograde u neposrednom okruženju crkvene porte ili zoni "aure svetosti". Međutim, pristupni plato ima pragmatični značaj, jer omogućava pristup hramovnoj svetinji, saborno crkveno-narodno okupljanje, ali i izvođenje obredno-religioznih radnji procesionog tipa.

U neposrednoj zoni izvan crkvene ograde, kroz crkveno-graditeljsku istoriju, prepoznatljiva je i "aura svetosti" kao zaštitna zona. Ona je i danas primetna u starim varošicama i trgovištima Srema, ali i drugim gradovima u Srbiji. To znači, da su onovremeni graditelji imali pozitivan odnos prema proporcijama hramovne vertikale i svetovnih struktura u neposrednom urbanom okruženju crkvene porte. Ovakav pozitivan odnos prema hramovnoj vertikali i svetim volumenima crkvene porte u neposrednom urbanom okruženju, takođe se poštovao i negovao prema identitetu, pijetetu i dignitetu crkveno-graditeljske celine i njenom svetom crkveno-duhovnom ozračju u neposrednom okruženju.

Znači, uspostavom urbanog reda oko crkvene porte, na najbolji način se čuva i štiti "aura svetosti", bilo istorijske, bilo aktuelne crkveno-urbane celine. To je kulturno-istorijska i crkveno-graditeljska tekovina, koja i u okvirima novog vrednovanja neposrednog crkveno-urbanog okruženja, mora imati svoje mesto i ulogu, jer se u takvoj zaštitnoj zoni artikulisanog urbanog reda, još uvek oseća i širi ozračje blagotvorne crkveno-duhovne energije.

3. Prostorno-graditeljski elementi crkvene porte

Analizom i proučavanjem prostorno-graditeljske strukture pravoslavne crkvene porte u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji sremskoj, utvrđeno je da postoje njene prostorno-graditeljske celine i delovi. To se takođe vidi i u Tabeli II i posebnoj shemi parohijske crkvene porte, gde se na konkretnim primerima vidi da svaka prostorno-graditeljska celina ima svoje delove i pripadajuće elemente. To su:

- A) Arhetipska duhovno-svetovna struktura kao prostorno-graditeljska celina unutar ograde i
- B) Crkveno-narodna struktura kao prostorno-graditeljska celina izvan ograde.

A) Arhetipska duhovno-svetovna struktura – temelji se na arhetipskom prostorno-graditeljskom konceptu i programu kao temeljnoj prethodnici i podlozi za strukturisanje matrice svetog volumena crkvene porte.

Njen prostorno-graditeljski začetak na krstonosno markiranom mestu sa imanentnim i primerenim svetim volumenom, definiše se na troosovinskom principu arhetipskog koncepta kojeg tvore duhovna, svetovna i zaštitna osnova.

Arhetipska duhovno-svetovna struktura artikuliše sveti prostorno-graditeljski volumen, jer je on unutar ogradnog poteza crkvene porte. To je istovremeno spoljašnji sveti prostor oko hrama, čije spoljašnje gabarite i oblik definiše ogradni potez ili konstanta. Na taj način, unutar spoljašnjeg svetog volumena oko hrama, egzistiraju i u duhu sa narečenim (hi)jerarhijsko-eparhijskim statusom crkveno-duhovne institucije i centralnim prostorno-graditeljskim rešenjem hramovne vertikale, hijerarhijski se artikulišu i organizuju primerene dispozicije jedinice za prateće sadržaje i delove arhetipske duhovno-svetovne strukture.

U duhu sa centralnim prostorno-graditeljskim rešenjem hramovne vertikale i arhetipskim prostorno-graditeljskim programom, koji pod uticajem lokalnih prilika nijansirano-hijerarhijski i posledično stepenuje i artikuliše hijerarhijsko-eparhijski status i dostojanstvo crkveno-duhovne institucije i strukturu crkveno-graditeljskih jedinica, *Duhovnu* osnovu čine njeni sastavni elementi, kao što su:

1. Sveti hram i
2. Spoljašnji sveti prostor sa svojim sadržajima (krstovi, grobna mesta, kosturnice, poklonci i druge svetosti).

Zatim, *Svetovnu* osnovu čine njeni sastavni elementi, kao što su:

1. Rezidencijalno-protokolarni deo sa pripadajućim elementima i
2. Smeštajno-ekonomski ili utilitarni deo sa pripadajućim elementima.

Na kraju, *Zaštitnu* osnovu čine njeni sastavni elementi, kao što su:

1. Ograda koja predstavlja granicu između svetog i neposrednog (okolnog) svetovnog (profanog) okruženja i
2. „Aura svetosti“ sa pripadajućim crkveno i ambijentalno-urbanim elementima.

B) Crkveno-narodna struktura – takođe se temelji na arhetipskom prostorno-graditeljskom konceptu i programu kao temeljnoj prethodnici i podlozi za strukturisanje svetog volumena crkvene porte. Ona u duhu sa troosovinskim principom arhetipskog koncepta i programa, koje tvore duhovna, svetovna i zaštitna osnova, predstavlja crkveno-ambijentalnu strukturu izvan ogradnog poteza crkvene porte. Njena artikulacija i obuhvat, vrši se u skladu sa principima urbanog reda u neposrednom okruženju sa primerenim, ali još uvek egzaktno neodređenim radijusom ili dimenzijom prostornog obuhvata izvan ogradnog poteza crkvene porte.

Ovaj nedimenzionisani prostorno-graditeljski volumen i tradicionalno prisutan prateći prostorni obuhvat, koji sa spoljašnje strane neposredno tangira ogradni potez crkvene porte, predstavlja zaštitnu zonu ili osnovu koja je u doktorskoj disertaciji autora ustanovljena, definisana i poznata već kao „aura svetosti“. Na istraživanom i izučavanom području prvoprestolničke Arhiepiskopije Mitropolije karlovačke, u toj zoni pretežno su smeštene crkveno-narodne graditeljske jedinice koje su većinom u funkciji obrazovnih, prosvetnih, kulturnih i drugih crkveno-narodnih potreba.

„Aura svetosti“, kao zaštitna zona crkvene porte, jeste konstitutivni element urbanog reda. A, kroz uspostavu urbanog reda u neposrednom okruženju crkvene porte, na najbolji način se artikuliše, čuva i štiti „aura svetosti“ istorijske ili aktuelne prostorno-graditeljske celine crkvene porte. To je kulturno-istorijska i crkveno-graditeljska tekovina, koja i u okvirima onovremene urbanosti imala svoje mesto i ulogu, jer se tu još uvek oseća dejstvo i širi se ozračje blagotvorne crkveno-duhovne energije.

U okviru crkveno-narodne strukture sa kontekstom „aure svetosti“ u Arhiepiskopiji sremskoj, nalaze se crkveno-narodne rezidencijalne građevine, koje su bile u funkciji crkveno-narodnih potreba (Srpski prosvetni, Narodno-crkveni i Sokolski dom, Veroispovedna škola i dr. – vidi Tabelu II). U krajevima, gde nije bilo crkveno-narodnih struktura, u zoni „aure svetosti“, kulturu urbanog reda, artikulisale su druge primerene gradotvorne strukture i volumeni, koji pre svega, nisu ugrožavali proporcijske odnose u neposrednom zaštitnom okruženju, a nisu narušavali ni vizure, identitet, svetost i duhovnu energiju crkveno-graditeljske suštine i uzvišene lepote.

4. Vrednosti i karakteristike crkvene porte sremskokarlovačke

Opređeljujući se za istraživanje i izučavanje crkvene porte u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke, bilo je uputno sagledati njen istorijski i dogmatski okvir institucionalne pripadnosti pomesnoj Srpskoj pravoslavnoj crkvi – kao njenom užem okviru, a onda i Istočnohrišćanskoj ortodoksiji – kao njenom širem institucionalnom okviru. Uočavajući i prepoznajući ovu njenu povezanost na užem i širem crkveno-institucionalnom i duhovnom planu kroz hrišćansko-pravoslavnu istoriju, otkrivena je složenost i slojevitost njenog istorijskog, kulturnog i graditeljskog prisustva na autentičnom području Srema i Vojvodine od početka 18. do početka 20. veka pod okriljem nekadašnje Habzburške monarhije.

Prvoprestolnička Arhiepiskopija sremska nije mogla nastati ni opstati bez autonomne pravoslavne Mitropolije karlovačke. U tom (hi)jerarhijsko-eparhijskom i institucionalno-razvojnem kontekstu, ni ona nije mogla opstati bez sopstvene crkveno-institucionalne organizacije koju su činile njene manastirske, parohijske i namesničke institucije sa pripadajućim oblikom pravoslavne crkvene porte. U tom složenom (hi)jerarhijsko-eparhijskom okviru, prepoznatljivo je crkveno-institucionalno stepenovanje, koje je u funkcionalno-posledičnom smislu doprinelo nijansirano-hijerarhijskom stepenovanju crkveno-graditeljskih oblika.

Analizirajući njihovu genezu, razvoj i tipologiju, došlo je do prepoznavanja suštinske sintetičke forme, koja je artikulisala arhetipsku prostorno-graditeljsku strukturu sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom. Ipak, njene crkveno-graditeljske karakteristike koje su vezane za graditelje, institucije i funkcije, a onda za vreme i područje njenog nastanka, bile su odlučujuće za sintetizovanje karakterističnih oblika i struktura, jer su u datim istorijskim okolnostima i na tom odabranom arhidijeceznom području iznedrili i artikulisali Srpskopravoslavnu crkvenu portu sremskokarlovačku.

Njen spoljašnji sveti prostor sa fizičkim strukturama predstavlja njen optimalan volumen i pripadajući oblik. U takvom prostornom okviru prepoznatljiva je složena, celovita i hijerarhijski uslovljena organizacija prostorno-

graditeljskih elemenata. Njen prostorno-graditeljski volumen, odnosno njeno „telo“ ...“ude ima mnoge, a svi udi jednog tela, premda su mnogi, jedno su telo“... (I Kor. 12, 12.), što će reći, da je prostorno-graditeljski volumen crkvene porte sremskokarlovačke, sastavljen iz više delova koji čine jednu jedinstvenu celinu svetosti. Naime, snažne crkveno-duhovne potrebe i funkcije, artikulisale su suštinsku potrebu da se ovako specifičan i definisani crkveno-ambijentalni volumen porte, do savršenstva uskladi sa arhetipskom ontološko-duhovnom prethodnicom i crkveno-institucionalnim okvirom funkcija, potreba i dostojanstva za nesmetano delovanje i trajanje, odnosno održivi razvoj i opstanak u okviru lokalne hrišćansko-pravoslavne zajednice.

Principi i elementi uređenja crkvene porte kao spoljašnjeg svetog prostora ili prethramja, još nisu crkveno i svetovno uzakonjeni. Ali, pri pomenu pojma crkvena porta, nedvosmisleno se javljaju asocijacije na posebnu ili mističnu sceničnost, uređenost, oplemenjenost i svetost takve prostorno-graditeljske celine iz koje zrači i sa koje se širi blagotvorno dejstvo crkveno-duhovne vertikale i energije. Takva posebnost sa oreolom svetosti i Bogojavnosti, artikulisala je i svoje specifične principe izdvajanja, volumenizacije, oduhovljenja, organizacije i uređenja crkvene porte kao svetog volumena, koji se bitno razlikuje od okolnih svetovnih struktura u njegovom neposrednom okruženju.

Znači, elemente koji definišu i oplemenjuju spoljašnji sveti prostor i koji je poznat kao crkvena porta (hram, krstovi, nekropole, poklonci, spomen-obeležja, dvorska ili crkvena bašta, dvor, prateći smeštajni objekti, komunikacije, platoi, stepeništa, ograde), zatim unutrašnje prostore (zidovi, vrata, prozori, lukovi, svodovi, konstrukcije itd.), ...“treba posmatrati ne samo u njihovim formalnim aspektima koji određuju arhitektonski i ambijentalni izraz celine, već i njihovim tipološkim obeležjima kao izrazima funkcija koje su tokom vremena obeležavale upotrebu samih ovih elemenata“...

Dakle, u slučaju crkvene porte sremskokarlovačke, ontološko-duhovni, crkveno-insitucionalni i prostorno-graditeljski elementi čine jedinstven, zatvoren i poseban, odnosno autonomni crkveno-graditeljski, ikonografski i morfološki sistem, koji na svojstven način artikuliše stvarnost i specifičnost takve sintetičke forme i njen crkveno-duhovni i prostorno-graditeljski kontekst, ali je i dodatno afirmiše kao kulturno-istorijsku celinu, tvorevinu, tekovinu i aktuelnu stvaralačku vrednost i realnost.

Da bismo je razumeli, potrebno je znati relevantne podatke i razloge o položaju odabranih prostorno-graditeljskih delova crkvene porte, a onda i institucionalni, hijerarhijski, funkcionalni i položajni značaj dispozicije pojedinačnih objekata koji čine pravoslavnu crkvenu portu. Takođe, od nezaobilaznog značaja su i karakteristični ontološko-duhovni (Bogojavni) fenomeni i znakovite posebnosti nekog starijeg hrišćanskog znaka ili kultnog mesta, kao i njihovo mesto i uloga u ukupnim odnosima svetih, svetovnih i zaštitnih delova crkvene porte, kako bi stvorili predstavu o njenom liku i njenim specifičnostima i karakteristikama. Na osnovu tako stvorene slike o liku prostorno-graditeljske celine, kao što je pravoslavna crkvena porta, u stanju smo da prepoznamo njene crkveno-duhovne, crkveno-narodne i (hi)jerarhijsko-statusne funkcije i da je zbog specifičnih crkveno-graditeljskih, ikonografskih i morfoloških karakteristika, razlikujemo od ostalih prostorno-graditeljskih celina i oblika, pogotovo što se ona u odnosu na ostale svetovne celine, bitno razlikuje po svojim duhovno-svetovnim podcelinama i jedinicama koje ispunjavaju i tvore prostorno-graditeljske volumene i njen zatvoreni prostorno-graditeljski sistem i mistično-religiozni kontekst.

Ovo su svakako važni elementi i vrednosti crkvene porte sremskokarlovačke i vezani su za arhetipsku ontološko-duhovnu prethodnicu (otkrovenje, utelovljenje, volumenizaciju i oduhovljenje Bogojavnog i svetog kultnog mesta), za crkveno-duhovnu institucionalizaciju u okviru (hi)jerarhijsko-eparhijskog sistema, zatim za usvojeni arhetipski prostorno-graditeljski koncept pravoslavne crkvene porte sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom, kao njenu temeljnu strukturu koja preferira hijerarhiju i artikuliše centralni položaj hramovne svetinje, zatim njenu istočno-zapadnu osovinsku orijentaciju, ograđivanje i izdvajanje od ostalog profanog okruženja. Bitna svojstva ovako važnih (jakih) elemenata prostorno-graditeljskog konteksta pravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke, karakteriše nepromenljivost, trajnost i snažnije dejstvo, čime oni čine prevagu nad manje važnim (slabim) elementima (činiocima) crkveno-graditeljskog konteksta. To je suštinski razlog, zbog čega arhetipski prostorno-graditeljski koncept sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom, bitno određuje osnovnu karakteristiku pravoslavne crkvene porte, kao specifičnoj i jedinstvenoj duhovno-svetovnoj, ambijentalno-urbanoj i prostorno-graditeljskoj strukturi, celini i obliku.

U odnosu na dosadašnji crkveno-graditeljski kontinuitet arhetipskog koncepta i njegovu dosadašnju nepromenljivost kod prepoznatljivih prostorno-graditeljskih oblika crkvene porte u Arhiepiskopiji karlovačkoj, može se reći da on u strukturisanju bilo kojeg prostorno-graditeljskog oblika pravoslavne crkvene porte, predstavlja prostorno-graditeljsku konstantu sistema.

Pored prostorno-graditeljskog koncepta i programa kao konstante, temeljnu karakteristiku svih prostorno-graditeljskih oblika crkvene porte u Arhiepiskopiji karlovačkoj, predstavljaju ogradni potezi koji definišu prostorno-graditeljski i crkveno-ambijentalni volumen porte. Prema Mirča Eljadiću, oni su karakteristični i za izdvajanje prvih svetilišta kao posebnog mesta u prethrišćansko doba. Zatim na području crkvenog graditeljstva, njihov značaj uočava i artikuliše Svetlana Mojsilović prilikom istraživanja i izučavanja manastira srednjovekovne Srbije.

Isto tako, ogradni potezi pravoslavnih crkvenih porti, prisutni su i na autonomnom području Mitropolije i Patrijaršije karlovačke, ali i u drugim istorijskim crkveno-teritorijalnim oblastima pomesne Srpske pravoslavne crkve. Iz tih razloga, možemo reći da na istraživanom području Arhiepiskopije karlovačke, kao i šire, ogradni potezi crkvenih porti imaju istorijski kontinuitet i karakteristični su za svaki pojedinačni prostorno-graditeljski oblik crkvene porte.

Međutim, za njih je vezan i obredno-ritualni značaj, jer je takvo obredno posvećivanje bilo u funkciji odbrane svetog mesta, a naročito u funkciji zaštite njegovih vernika od demona, bolesti, smrti i drugih poroka. Tangentni odnos ogradnih poteza i „aure svetosti“, artikuliše zaštitnu osnovu crkvene porte. Osim toga, prema spoljašnjim pristupnim komunikacijama, za ogradne poteze su vezani glavni ulaz u duhovni deo, glavni ulaz u rezidencijalno-protokolarni deo i glavni ulaz u ekonomski ili smeštajni deo. Dakle, crkvene ograde nemaju nikakvu fortifikacionu ulogu, ali zbog istorijskog kontinuiteta i njihove višeznačne uloge u razlikovanju svetog od svetovnog prostora, ogradni potezi crkvene porte predstavljaju ogradnu konstantu i važnu crkveno-ambijentalnu i ortopraksičnu strukturu.

U određivanju tipskih karakteristika pravoslavne crkvene porte, važno mesto pripada kulturnoj podcelini, jer ona predstavlja suštinsku tačku crkveno-duhovnog, crkveno-ambijentalnog, prostorno-graditeljskog i tipološkog sistema. Njene tri težišne tačke (glavni ulaz u crkvenu portu; glavni ulaz u hram; i mesto za bratske agape ili zajedničke trpeze blagodarnosti i hrišćanske ljubavi) artikulišu mesto kulta, čemu su podređene dispozicije drugih prostorno-graditeljskih jedinica u crkvenoj porti. U odnosu na kardinalne pravce orijentacije, trougaone veze i odnosi ovih težišnih tačaka kulta, vezani su pretežno za severo-zapadni i jugo-zapadni kvadrant crkvene porte, i oni na taj način određuju smisao svakom institucionalnom obliku crkvenokinovijskog života. Tako pak i navedeni trougaoni odnos težišnih tačaka u kultno-prostornoj strukturi bilo kojeg oblika crkvene porte, predstavlja oblik tipske strukture i kultno-prostornu konstantu sistema, iako u okviru nekih prostorno-graditeljskih oblika njihov položaj varira, zbog dispozicije sistema i karakteristika lokacije u naselju. To variranje ne utiče na postojanje trougaone veze između ovih poznatih težišnih tačaka. Dakle, ono bitno utiče na izgled ili oblik trougaone veze između težišnih tačaka, ali ne i na suštinski odnos težišnih tačaka u okviru kultno-prostorne konstante u sistemu.

U lancu tipoloških karakteristika prostorno-graditeljskih jedinica crkvene porte u Arhiepiskopiji karlovačkoj, posebno se ističe hramovna svetinja. Njene osnovne karakteristike su: osovinska orijentacija hrama zapad-istok, zatim glavni zapadni ulaz; i sporedni južni ili severni ulaz kod jedne grupe i sporedni južni i severni ulaz kod druge grupe primera. Takođe, i ovaj odnos je stalan. Na taj način, on predstavlja crkveno-graditeljsku konstantu koja ima presudan uticaj na dispoziciju ostalih crkveno-graditeljskih jedinica u spoljašnjem svetom i crkveno-ambijentalnom volumenu pravoslavne porte.

Na kraju, uz navedene tipološke karakteristike i druge vrednosti crkvene porte sremskokarlovačke, zbog stilsko-graditeljske nadogradnje srednjovekovne panonsko-vojvođanske strukture crkvene porte u Arhiepiskopiji karlovačkoj od početka 18. do početka 20. veka, obeležje tipske strukture pravoslavne crkvene porte vezano je za arhitektonsko-stvaralačku i crkveno-pejzažnu koncepciju stvorenih vrednosti graditeljsko-urbane i prostorno-pejzažne celine u njenom ikonografski i morfološki prepoznatljivom svetom i crkveno-ambijentalnom volumenu. Na taj način, jasno je da pravoslavnu crkvenu portu kao tipsku strukturu u Arhiepiskopiji karlovačkoj ne određuje prostorna dispozicija crkveno-graditeljskih elemenata, već njena karakteristična stilsko-graditeljska dopuna nasleđene srednjovekovne panonsko-vojvođanske strukture, koju su pod uticajem baroknog i tradicionalnog graditeljstva iznedrili anonimni narodni i retko poznati neimari toga vremena.

Dakle, u okviru navedenih karakteristika i vrednosti crkvene porte, za tipologiju njenih oblika važna je prostorno-graditeljska analiza njenih sastavnih i prepoznatljivih delova, koji čine nedeljivu duhovno-svetovnu strukturu crkvene porte. Pri tome nismo zaboravili da između unutrašnjeg svetog prostora hrama i spoljašnjeg svetog prostora oko hrama, postoji stalna i nedeljiva veza. Ta veza je vrlo značajna, jer utiče na unutrašnju organizaciju, morfologiju hramovne svetinje i spoljašnji oblik i veličinu svetog prostora oko

hrama. A, posredno se odražava na veze i odnose sa susednim rezidencijalno-smeštajnim i ekonomskim strukturama i objektima, sa kojima je hram u međusobnom odnosu.

Hram kao dominantna sistema bitno utiče na njihovo hijerarhijsko, institucionalno i položajno grupisanje unutar pravoslavne crkvene porte, obrazujući funkcionalne grupacije kao specifične i funkcionalno jedinstvene prostorno-graditeljske celine unutar zatvorenog unutrašnjeg volumena. On određuje povezivanje delova nižeg reda u celinu, a određuje i dispoziciju tih delova u okvirima unutrašnjeg ograđenog, segmentno raščlanjenog i funkcionalno sjedinjenog, organizovanog i celovitog prostora crkvene porte. Svi ovi elementi prostorno-graditeljskog stvaranja i organizacije crkveno-svetih volumena sa pripadajućim crkveno-graditeljskim jedinicama, obrazuju određeni spoljašnji sveti prostor sa kulturnim i pratećim svetovnim sadržajima u jedinstveni prostorno-graditeljski sistem i crkveno-ambijentalnu celinu pravoslavne porte sremskokarlovačke. Parcijalno posmatrano, ovi delovi mogu predstavljati celine izvesnog tipološkog reda, ali njihov značaj rezultira iz uloge, koju imaju u širem sklopu ovakvog crkveno-duhovnog i prostorno-graditeljskog sistema, uključujući tu pored kompozicionih i njegove funkcionalne komponente.

5. Karakteristična kultno-prostorna struktura pravoslavne crkvene porte

Dosadašnjom analizom i prema sintetizovanoj autorskoj Tabeli I u ovom radu, ustanovljeno je osam prostorno-graditeljskih i tipoloških oblika pravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke. Svaki od njih, temelji se na istovetnom arhetipskom konceptu sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom. Ipak, svaki od njih, u skladu sa narečenim (hi)jerarhijsko-eparhijskim statusom, ima nijansirano-hijerarhijski stepenovan prostorno-graditeljski program i strukturu. Ali isto tako, za svaki od njih, karakteristično je da ima svoju specifičnu prostorno-graditeljsku strukturu, koja je u direktonj uzročno-posledičnoj vezi sa crkveno-institucionalnim oblikom kinovijskog života i (hi)jerarhijsko-eparhijskim statusom narečene crkveno-duhovne institucije. Na taj način, ovakav ikonografski kontekst, najneposrednije artikuliše sintetičku formu i morfologiju, razvoj i tipologiju prostorno-graditeljskih oblika pravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke.

U crkveno-graditeljskom smislu, svaki od osam prostorno-graditeljskih i tipoloških oblika pravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke, oblikovan je kao zasebna prostorno-graditeljska celina, koja je funkcionalno podređena centru sistema. To je pravoslavna hramovna svetinja kao integrativna, suštinska i sintetička osnova svakom institucionalnom i prostorno-graditeljskom obliku crkvene porte. Horizontalni plan arhetipskog prostorno-graditeljskog koncepta i programa predstavlja centralno prostorno-graditeljsko rešenje u kojem hramovna vertikala dominira kao hijerarhijska dominantna. Zatim, ona je još iskonski, institucionalni, položajni, asocijativni, suštinski i Bogomdani centar sistema. Njenom doboko inspirativnom vertikalizmu i smislu, sve je podređeno u okviru pripadajućeg Bogojavnog i svetog crkveno-ambijentalnog volumena.

U okviru centralnog prostorno-graditeljskog rešenja sa hramovnom vertikalom, prepoznatljiva i karakteristična je kultno-prostorna struktura, koja predstavlja sistemsku vrednost, suštinu i duboko inspirativni verski smisao pravoslavno profilisanog duhovnog bića. Ona se temeljno oslanja na svoja ortodoksno i ortopraksično, odnosno svetiteljski i funkcionalno opredeljena uporišna mesta u kultnom delu. To su ustvari težišne tačke kultne podceline koje artikuliše 1. ulaz u crkvenu portu; 2. ulaz u hram; i 3. mesto za bratske agape ili trpezarija.

Ove težišne ili kultne tačke, preko kojih se ostvaruje suštinska veza i odnos između hrišćanski-pravoslavno profilisanog duhovnog bića i svetih struktura u kultnom delu crkvene porte, i preko kojih se takođe dostiže crkveno-duhovna punoća i savršenstvo obredno-religioznog čina, predstavljaju utemeljen i kuzalno uslovljen ortodoksni i ortopraksični odnos, vezu i funkciju. Osim toga, one čine suštinu kulta i crkveno-duhovne vertikale, artikulišu funkciju svetog volumena namenjenog za obredno-religiozne radnje i čine temeljno uporište crkveno-duhovnog smisla, opstajanja i trajanja. Njihova međusobna uslovljenost i povezanost, otkriva trajnu i kauzalnu vezu svetog dela (hram), svetovnog dela (trpezarija) i zaštitnog dela (ograda sa ulazom) pravoslavne crkvene porte. I upravo u toj trougaonoj kultnoj vezi, prepoznatljiva je i dominira inspirativna i mistična suština svetosti, po čemu se ta karakteristična kultno-prostorna struktura duhovnog centra i njen suštinski značaj i smisao još preciznije artikulišu pojmovnim odrednicama, odnosno sada već ustanovljenim nazivom ili poznatim sloganom „trougao svetosti“. Dakle, iz uslovljenosti i povezanosti ovih težišnih tačaka kulta, prepoznatljiva je trouglasta veza i integrativan odnos unutrašnjeg i spoljašnjeg svetog volumena, koji neminovno artikulišu trouglastu sintetičku formu ove karakteristične strukture za kultnu podcelinu pravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke.

Imanentni ili definisani prostorno-graditeljski oblik i volumen crkvene porte, prema kardinalnim pravcima utemeljenim na hramovnoj osovinskoj orijentaciji istok-zapad – kao konstanti, sastavljen je iz četiri dela ili kvadranta. U navedenom kontekstu, ceo ograđeni spoljašnji sveti i crkveno-ambijentalni volumen, može se podeliti na zapadni, istočni, južni i severni kvadrant. Među postojećim kvadrantima, takođe postoji hijerarhija. Centralni značaj i mesto pripada zapadnom, odnosno severo-zapadnom i jugo-zapadnom kvadrantu, jer su oni vezani za duhovni deo i njegovu jedinstvenu i karakterističnu duhovno-prostornu ili kultnu strukturu (ulaz u portu – hram – trpezariju). Zato je zapadni kvadrant sa svojim severo-zapadnim i jugo-zapadnim delom, poznat još kao kulturni kvadrant (Vidi shemu: Karakteristična kultno-prostorna (duhovna) struktura patrijaršijske porte).

U tom okviru egzistiraju i funkcionišu ortopraksične crkveno-institucionalne i prostorno-graditeljske strukture, koje su u funkciji narečene crkveno-duhovne institucije. Takođe, poznato je da u (hi)jerarhijsko-eparhijskom smislu postoje statusno stepenovane crkveno-duhovne institucije (manastir, parohija, namesništvo itd.), ali nije poznato da postoje uzakonjena pravila ili kanoni o organizaciji spoljašnjeg svetog volumena i njegovih hijerarhijski ili statusno stepenovanih prostorno-graditeljskih jedinica oko pravoslavnog hrama kao okosnice ovih crkveno-institucionalnih jedinica.

Zato nam je tu od pomoći arhetipski prostorno-graditeljski koncept, koji kao usvojeno i nepisano pravilo sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom kroz crkveno-graditeljsku istoriju, artikuliše osnovne strukturalne jedinice spoljašnjeg svetog volumena – kao imanentne strukture pravoslavne crkvene porte. Naravno, tu je i arhetipski prostorno-graditeljski program, koji pod uticajem lokalnih prilika nijansirano-hijerarhijski i posledično stepenuje i artikuliše hijerarhijsko-eparhijsko dostojanstvo, status i strukturu crkveno-graditeljskih jedinica za potrebe narečene crkveno-duhovne institucije i pripadajućeg volumena i oblika crkvene porte.

Zato nije slučajno, što se u okviru prostorno-graditeljskog konteksta i oblika Srpskoppravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke, jasno izdvajaju njene podceline i delovi, strukture i modeli, koji neposredno zavise od centra sistema u kojem dominira hramovna vertikala sa imanentnim prostorno-graditeljskim volumenom. Hramovna svetinja kao hijerarhijska, institucionalna, prostorna, duhovna, oblikovna i položajna dominantna sistema, svojom dispozicijom na prostorno-graditeljskoj lokaciji, odnosno Bogojavnom i svetom mestu, bitno utiče na shemu pravoslavne crkvene porte u Arhiepiskopiji karlovačkoj. Zahvaljujući gore pomenutim i kauzalno uslovljenim vezama i odnosima u okviru prethodno hipotetičke i sada definitivno funkcionalno-posledične relacije „onto-duhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik“, prepoznatljivi i utvrđeni su konstantni odnosi i veze u sistemu spoljašnjeg svetog volumena – kao imanentnoj strukturi i obliku pravoslavne crkvene porte. Oni definitivno postoje i ogledaju se u:

- usvojenom arhetipskom konceptu, kojeg artikuliše prostorno-graditeljska konstanta sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom,
- usvojenom arhetipskom programu, koji pod uticajem lokalnih prilika nijansirano-hijerarhijski i posledično stepenuje i artikuliše hijerarhijsko-eparhijsko dostojanstvo, status i strukturu crkveno-graditeljskih jedinica za potrebe narečene crkveno-duhovne institucije i pripadajućeg volumena i oblika crkvene porte. Zavisno od lokalnih prilika, arhetipski program artikuliše duhovno programsku osnovu sa kulturnim mestom, ali i kapele, krstove, kosturnice, poklonce, spomen-obeležja, zatim svetovnu programsku osnovu sa rezidencijalno-protokolarnim i smeštajno-ekonomskim delom i konačno zaštitnu programsku osnovu sa ogradnim potezom i „aurom svetosti“,
- hijerarhijskoj i položajnoj dominaciji sistema kroz vrlo inspirativan oblik hramovne vertikale sa crkveno-graditeljskom strukturom, koju artikuliše centralni položaj hrama, zatim osovinska orijentacija hrama istok-zapad i sporedni ili bočni severni i južni ulaz u hram,
- stvorenoj kultno-prostornoj strukturi, koju artikuliše glavni ulaz u portu, glavni ulaz u hram i mesto za bratske agape ili zajedničke trpeze blagodarnosti i hrišćanske ljubavi. To su težišne tačke prepoznatljive, jedinstvene i karakteristične kultno-prostorne strukture, koje čine suštinsku „trougaonu svetost“ u okviru zatvorenog sistema pravoslavne crkvene porte,
- stalno prisutnoj ogradnoj konstanti koja ima višeznačnu ulogu, ali ipak sa glavnim smislom i ciljem da razdvoji sveti od svetovnog prostora, da artikuliše spoljašnji sveti i crkveno-ambijentalni volumen i da zaštiti sveti volumen od demona, bolesti, smrti i drugih poroka,

- stalno prisutnoj zaštitnoj konstanti, kao nedimenzioniranoj zaštitnoj strukturi izvan ogradne konstante, koja je definisana i nazvana „aure svetosti“ i u kojoj se oseća prisustvo, dejstvo i radijalno širenje blagotvorne crkveno-duhovne energije.

Ovi konstantni odnosi u sistemu, karakteristični su za sve prostorno-graditeljske oblike crkvene porte sremskokarlovačke u okviru Osnovne i Izvedene tipološke grupe, ali nisu karakteristični za četiri oblika Netipične tipološke grupe. Na taj način, sasvim je uočljivo da se radi o istoj crkveno-duhovnoj strukturi i da se ona javlja kod svih osam, dosada prepoznatljivih prostorno-graditeljskih oblika pravoslavne crkvene porte sremskokarlovčke u Arhiepiskopiji karlovačkoj. Odnosno, ne postoji samo kod onih netipičnih oblika kod kojih ne postoji spoljašnji sveti volumen, kao imanentna struktura crkvene porte sremskokarlovačke.

Iz tog razloga, ako se prostorno-graditeljska organizacija pravoslavne crkvene porte svede na horizontalni plan, sledi i njegova prepoznatljiva čitljivost koja ukazuje na centralno prostorno-graditeljsko rešenje sa hramovnom vertikalom ili utvrđenom funkcionalnom kulturnom podcelinom, zatim rezidencijalno-protokolarnim i smeštajno-ekonomskim delovima u okviru svetovne podceline, te ogradim potezom i zaštitnim opsegom „aure svetosti“ oko crkvene porte u okviru imanentne zaštitne podceline. U okviru jednostavnije čitljivosti horizontalnog plana, hramovna svetinja dominira kao kompoziciona i suštinska dominantna sistema i centralnog rešenja, a spolja vidljivi ogradni potez oko crkvene porte, artikuliše sveti i crkveno-ambijentalni volumen porte sremskokarlovačke. Dakle, ovakva čitljivost afirmiše i šematsku predstavu crkvene porte, koja se u odnosu na kardinalne pravce može artikulisati geometrijskim četverougaoim oblikom sa hramovnom svetinjom u centru i kružnom projekcijom neposrednog okruženja kojeg čine „aura svetosti“, hrišćansko-pravoslavna zajednica i crkveno imanjenje (Vidi napred: Parohijska crkvena porta prostorno-graditeljska shema). Na taj način, hramovna vertikala je nedvojbeno osovinska, hijerarhijska, institucionalna, oblikovna i položajna, odnosno težišna ili centralna tačka prostorno-graditeljskog sistema pravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke.

IV. Zaključak

Prostorna analiza arhetipskog koncepta i kultno-prostorne strukture izabranih prostorno-graditeljskih oblika crkvene porte u Arhiepiskopiji karlovačkoj, proizašla je kao rezultat proučavanja specifične crkveno-graditeljske strukture sa imanentnim volumenima spoljašnjeg svetog prostora i posebno artikulisanim ikonografijom i morfologijom svetosti, zatim svetog ozračja sa „aure svetosti“, crkveno-duhovnog, crkveno-institucionalnog, graditeljsko-urbanog i prostornog-pejzažnog identiteta. To svakako predstavlja njeno specijalno obeležje i suštinski značaj u dugovečnom crkveno-istorijskom razvoju i tipologiji oblika na izabranim stavropigijalnim lokacijama Arhiepiskopije sremske od početka 18. do početka 20. veka, pogotovo što su isti nastajali i razvijali se nakon značajnih društveno-istorijskih promena vezanih za Veliku seobu Srba 1690. g. i pod stožernim okriljem autonomne Mitropolije, odnosno Patrijaršije karlovačke u onovremenoj Habzburškoj monarhiji.

Karakter Srpskopravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke u Arhiepiskopiji sremskoj proizlazi iz (hi)jerarhijsko-eparhijskog statusa narečene crkveno-duhovne institucije i pripadajućih ili usvojenih oblika crkveno-kinovijskog života na administrativno-teritorijalnom području manastira, parohije, namesništva, eparhije i drugih poznatih crkveno-institucionalnih jedinica sa svojim imanentnim crkveno-upravnim područjem u određenom istorijskom razdoblju, kao i uslova lokacije („Bogojavnog duha mesta“) na kojoj se dimenzionira spoljašnji sveti volumen, odnosno ustanovljava i razvija institucionalni, a nazidava i artikuliše prostorno-graditeljski i tipološki oblik crkvene porte.

U strukturalizaciji poznatih istorijskih i savremenih oblika crkvene porte, izvorni inicijalni zanačaj ima arhetipska ontološko-duhovna prethodnica (otkrovenje, utelovljenje, markiranje, oduhovljenje i volumenizacija svetog kultnog mesta). Zatim sledi crkveno-duhovna institucionalizacija u okviru (hi)jerarhijsko-eparhijskog sistema, da bi se na kraju, u imanentni i primereni okvir spoljašnjeg svetog volumena, implementirao usvojeni arhetipski prostorno-graditeljski koncept i program crkvene porte sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom, koji ima temeljni značaj u artikulisanoj funkciji narečene crkveno-duhovne institucije.

Ovakva arhetipska struktura uz nijansirano-hijerarhijski stepenovanu programsku dopunu sadržajnih jedinica za narečeni crkveno-institucionalni oblik, koja preferira ikonografsko i hijerarhijsko stepenovanje institucije i spoljašnjeg svetog volumena oko hrama, artikuliše centralni položaj hramovne svetinje, zatim njenu

usvojenu istočno-zapadnu osovinsku orijentaciju, a na kraju, i tradicionalno ograđivanje i izdvajanje od ostalog profanog okruženja.

Na ovaj način, crkvena porta kao nasleđe sa istorijskim kontinuitetom predstavlja oblik crkveno-graditeljske tradicije, koji je prema ustanovljenom stepenu crkveno-duhovne institucije, definitivno zadržao, utvrdio i artikulisao imanentnu dispoziciju spoljašnje strukture sa pripadajućim volumenom oko pravoslavnog hrama. Shodno tome, kroz crkveno-graditeljsku istoriju, svakom ustanovljenom stepenu crkveno-duhovne institucije, imanentan je pripadajuće stepenovani prostorno-graditeljski volumen i oblik pravoslavne crkvene porte.

Na kraju, kroz crkveno-graditeljsku istoriju pravoslavna crkvena porta vezana je za postojanje hrišćansko-pravoslavne zajednice i ustanovljenje crkveno-duhovne institucije. Na taj način, ona je neposredno vezana za naseljeno ili građeno mesto i urbani kontekst, a u nekim slučajevima i za naturalni i ruralno-naturalni kontekst.

U vezi s tim, oblici parohijskih, namesničkih, eparhijskih, zatim arhiepiskopske, mitropoljske i patrijaršijske crkvene porte u naselju, vezani su za hijerofanični i teofanični genius loci (Bogojavni duh mesta) i svedeni su na neposredne, definisane i svete volumene hrama i crkvene porte na potezu ulice, gradskog ili seoskog trga, a najčešće raskršća u naselju. Međutim, u slučaju manastirskih oblika porte, može se reći da su oni vezani za naturalne ili ruralno-naturalne predele sa čudotvornom ili mističnom dimenzijom hijerofaničnog i teofaničnog genius loci, odnosno Bogojavne lokacije u duhu crkveno-narodnog razumevanja i poimanja crkvene porte.

Dakle, ovi institucionalni, strukturalni i kontekstualni elementi u gradivnom smislu, artikulišu ili tvore jedinstvenu prostorno-graditeljsku celinu spoljašnjeg svetog volumena oko pravoslavnog hrama, koji kao njegova imanentna struktura artikuliše neki narečeni (hi)jerarhijsko-eparhijski stepen ili oblik porte. Na taj način, sveti volumen kao posebno oplemenjena struktura i okvir crkvene porte, ispunjavaju primereno stepenovani elementi svetosti koji su prepoznatljivi po sceničnim i hrišćansko-znakovitim, odnosno prostorno-pejzažnim, graditeljsko-urbanim i crkveno-ambijentalnim sadržajima, ali i po svojoj ikonografsko-morfološkoj strukturi sa lokalnim uticajima.

Vremenska dimenzija i društveno-istorijski događaji kroz koje je nastajala crkvena porta sremskokarlovačka od početka 18. do početka 20. veka, uticali su na postupno prilagođavanje suštinskog karaktera ikonografije, morfologije i sintetizovanog prostorno-graditeljskog oblika objektivnim crkveno-institucionalnim zahtevima. Oni su bili usklađeni sa (hi)jerarhijsko-eparhijskim sistemom subordinacije, organizacije i vršenja crkveno-duhovne vlasti na određenom administrativno-teritorijalnom području, ali i sa političkim, kulturnim i ekonomskim prilikama, koje su gotovo bile od presudnog značaja za njihov održivi opstanak i trajanje. U takvom konglomeratu onovremenih društveno-istorijskih prilika i odnosa u Arhiepiskopiji sremskoj, koje su kauzalnim vezama i odnosima prema temeljnom funkcionalno-posledičnom obrascu „onto-duhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik“, suštinski uticale na institucionalnu, prostorno-graditeljsku i tipsku strukturu crkvene porte na raznim lokacijama, došlo je do sintetizovanja imanentnih struktura i prostorno-graditeljskih jedinica i oblika sa приметnim lokalnim uticajima i modelima Srpskopravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke.

Dakle, u navedenom kontekstu, dosada uočene i u ovom radu skraćeno prezentovane osobine crkvene porte u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke, koje trajno karakterišu, artikulišu i afirmišu sremskokarlovački oblik crkveno-duhovne vertikale sa pripadajućim sremskokarlovačkim oblikom pravoslavne crkvene porte, zatim koji tvore jedinstvenu celinu, ali i prostorno-graditeljski i tipološki oblik Srpskopravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke, nesumnjivo da predstavljaju značajno kreativno-stvaralačko ostvarenje na temeljima arhetipskog prostorno-graditeljskog koncepta i estetskih preokupacija lokalnih, kako anonimnih neimara od početka 18. do početka 19. veka, tako i poznatih neimara tokom 19. veka, a pogotovo na kraju 19. i početkom 20. veka koji su nesumnjivo nadogradili prvobitnu srednjovekovnu sintetičku formu crkvene porte sremskokarlovačke.

V. Literatura

1. **Bogojević Ratimir**, Prilog tumačenju arhitektonske celine, Zbornik radova Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd 1953.-1956. g.
2. **Dimić Žarko**, Sremski Karlovci, Karlovački krug, Sremski Karlovci 2003. g.
3. **Elijade Mirča**, Sveto i profano, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1986. g.
4. **Zakonopravilo Svetoga Save**, prema M.M. Petroviću – naučnom savetniku Istorijskog instituta SANU, predstavlja zvanični Nomokanonski zbornik Srpske pravoslavne crkve (vidi Miodrag M. Petrović, Hristos i Hrist, Misionarski i duhovni centar Atos, Beograd 2004. g.)
5. **Zakonopravilo Svetog Save**, Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije – Bogoslovski fakultet u Beogradu, Posebna izdanja IAUS, br.24., Beograd 1995. g. – prevod sa staroslovenskog Sanja Ristić.
6. **Kosovac Mata**, Srpska pravoslavna Mitropolija karlovačka po podacima iz 1905. g., Srpska manastirska štamparija, U Karlovcima 1910. g.
7. **Kurtović-Folić Nađa**, Crkveno graditeljstvo – tradicija ili transformacija arhitektonskih oblika, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije i Bogoslovski fakultet, Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo, Posebna izdanja IAUS, br.24., Beograd 1995. g.
8. **Kurtović-Folić Nađa**, Razvoj arhitekture i naselja, Knjiga I – Razvoj arhitekture, Arhitektonski fakultet, Beograd 2001. g.
9. **Kurtović-Folić Nađa**, Prilog unapređenju metodologije rada na zaštiti i obnovi graditeljskog nasleđa (Utvrdjivanje jakih tipoloških elemenata prostornih kulturno-istorijskih celina), Ljetna škola urbanizma – Šipovo `98 (24 – 29 avgust 1998), Zbornik radova, Urbanistički zavod Republike Srpske – Banja Luka, Banja Luka 1998. g.
10. **Mojsilović Svetlana**, Prostorna struktura manastira srednjovekovne Srbije, Saopštenja – Communications, Broj XII, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1981. g.
11. **Norberg-Schulc Christian**, Stanovanje – Stanište, urbani prostor, kuća, Građevinska knjiga, Beograd 1990. g.
12. **Petrović M. Miodrag**, Položaj i prava vizantijskog cara u Crkvi, Izdao autor, Štampa – "Sava Mihić" Zemun, Beograd 1972. g.
13. **Popović Svetlana**, Krst u krugu – Arhitektura manastira u srednjovekovnoj Srbiji, Prosveta – Beograd i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd, Beograd 1993. g.
14. **Traktenberg Marvin / Hajman Izabel**, Arhitektura od preistorije do postmodernizma, Građevinska knjiga, Beograd 2006. g.
15. **Ćerimović LJ. Velimir**, Pravoslavna crkvena porta u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke – razvoj i tipologija oblika, Doktorska disertacija, Biblioteka Fakulteta tehničkih nauka – Departman za arhitekturu i urbanizam Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad 2007. g.
16. **Ćerimović LJ. Velimir**, Prestolni arhijereji Karlovačke mitropolije kao graditelji mitropolijsko-patrijaršijskih struktura u Arhidijezi karlovačkoj, Magistarska teza, Biblioteka Fakulteta tehničkih nauka – Departman za arhitekturu i urbanizam Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad 2000. g.
17. **Ćerimović LJ. Velimir**, Graditeljska tradicija i savremenost pravoslavne crkvene porte, Časopis za urbanizam, arhitekturu i dizajn „Arhitektura“, Klub arhitekata – Arhitektonski forum, Beograd & Podgorica, septembar 2007. g., Broj 117.
18. **Ćerimović LJ. Velimir**, Pravoslavna crkvena porta i savremena urbanost, Nova urbanost – Globalizacija – Tranzicija, Društvo urbanista Beograda, Beograd 2007. g.
19. **Ćerimović LJ. Velimir**, Svetost pravoslavne crkvene porte, MAPA-Magazin Pejzažna arhitektura, Godina III, Broj 3., Beograd novembar/decembar 2007. g.
20. **Ćerimović LJ. Velimir**, Sremski Karlovci i Dalj prestolni centri Karlovačke mitropolije, Izdavački fond Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke, Beograd 2007. g.
21. **Cisarž A. Branko**, Crkveno pravo I, Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd 1970. g.

VI. Slike

Slika 1. **Stara eparhijska karta pod nazivom «Srem kao Arhiepiskopija karlovačka»**

Izvor: Dušan Petrović – Istorija Sremske eparhije, Eparhija sremska, Sremski Karlovci 1970. g.

Na ovoj karti Srem i Arhiepiskopija karlovačka su jedinstvena geografska i crkveno-upravna celina i prostiru se u međurečju Save i Dunava na oko 6.700 km²

Sremski Karlovci – patrijaršijska porta Svetog Nikole – početak 20. veka

Izvor: Stančić Donka, Arhitekt Vladimir Nikolić, Novi Sad 1999. g.; Vasić Pavle, Topografija Sremskih Karlovaca, Novi Sad 1978. g.

Slika 2. Zapadni potez patrijaršijske crkvene porte (dvor 1892. – 1984. g., saborni hram Svetog Nikole 1758. – 1762. g. i patrijaršijska biblioteka 1938. – 1939. g.) – pogled na severo-zapadna pročelja

Slika 3. Novi patrijaršijski dvor (1892. – 1894. g.) i patrijaršijski saborni hram Svetog Nikole (1758. – 1762. g.) sa parkovno-rezidencijalnim strukturama na razglednici između dva svetska rata – pogled iz porte na istočno pročelje dvora i sabornog hrama.

Slika 4. **TABELA – TIPOLOŠKO RAZVRSTAVANJE HRIŠĆANSKIH INSTITUCIJA SA PRIPADAJUĆIM OBLIKOM CRKvene PORTE**

Slika 5. Na priloženoj shemi vidimo arhetipski koncept crkvene porte u Arhiepiskopiji karlovačkoj, odnosno *shemu dominantnog pravougaonog oblika sa artikulisanim elementima*:

A) *Duhovne osnove*

B) *Svetovne osnove*

C) *Zaštitne osnove*

Slika 6. Na priloženoj shemi vidimo arhetipski program crkvene porte u Arhiepiskopiji karlovačkoj, odnosno *shemu dominantnog pravougaonog oblika sa sadržajnim i konstitutivnim elementima*. To su:

A) *Duhovna programska osnova sa konstitutivnim i kontekstualnim jedinicama*, kao što su:

1. Kultno mesto – pravoslavni hram
2. Kapele, krstovi, kosturnice, poklonci, spomen-obeležja i dr.

B) *Svetovna programska osnova sa konstitutivnim i kontekstualnim jedinicama*, kao što su:

1. Protokolarno-rezidencijalni deo
2. Smeštajno-funkcionalni / ekonomski deo

C) *Zaštitna programska osnova sa konstitutivnim i kontekstualnim jedinicama*, kao što su:

1. Ograda crkvene porte
2. «Aura svetosti»

Slika 7. **Parohijska porta – prostorno-graditeljska shema**

I Arhetipski koncept

A) Duhovna osnova

B) Svetovna osnova

C) Zaštitna osnova

II Osnovni prostorno-graditeljski program

A) Duhovna osnova

1. Parohijski hram sa zvonikom, kupolom i krstom, sa crkvenim krstom u porti ili pred portom, sa grobnim mestima ili kosturnicom i nadgrobniim kamenim obeležjima zaslužnih hrišćana za crkveno-narodni život lokalne parohijske zajednice i imanentnim svetim volumenom oko hrama.

B) Svetovna osnova

1. Parohijski dom sa stambenim delom za sveštenika, parohijskom kancelarijom, crkveno-opštinskom kancelarijom, arhivom, bibliotekom, voštarnicom
2. Parohijska parkovno-baštenska celina, poznata kao parohijska ili crkvena bašta
3. Srpska pravoslavna veroispovedna škola
4. Smeštajno-ekonomski deo – ekonomsko dvorište, radionice, konjušnice, senici, ambari, spremišta za hranu, drva, oruđe i alat, utilitarni vrt i dr.
5. Parohijsko imanje – obradive oranice, vinogradi, šume

C) Zaštitna osnova

1. Parohijska ograda
2. "Aura svetosti"

Slika 8. TABELA – PROSTORNO-GRADITELJSKA CELINA SRRSKOPRAVOSLAVNE CRKVENE PORTE U SREMSKOKARLOVAČKE

Slika 9. Karakteristična kultno-prostorna (duhovna) struktura patrijaršijske porte – shema

1. Patrijaršijski oblik kinovije
2. Zatvorena struktura
3. Četverougao ni model
4. Ograđeno jezgro – patrijaršijska crkvena porta
5. Duhovni centar
 - konstanta i dominantna sistema – **hram**
 - smisao hrišćanske ljubavi i trajanja – **trpezarija** (svečana, protokolarna i arhijerejska)
 - smisao patrijaršijske komunikacije između parohijana i crkve – **ulaz**
6. "Aura svetosti"